

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

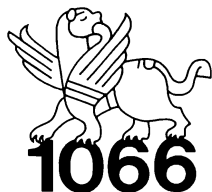

32. årgang nr. 4 2002

December

Tidsskrift for historie

Tidsskrift for historie

Adresse

c/o Institut for Historie
Njalsgade 102, 2300 København S
Giro 4 18 85 51
www.1066.dk

Ansvarshavende redaktør

Birgitte Holten, ph.d., Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København, 2200 København N
e-mail: holten@hum.ku.dk

Anmeldelsesredaktører

Kasper Elmquist Jørgensen & Trine Lassen
anmeldelsesred@1066.dk

Layout- & billedredaktion

Pelle Larsen & Christian Nicolaisen
layout@1066.dk

Redaktion

Benjamin Asmussen, Christina Ax, Martin Bork, Michael Gelting, Anne Katrine Gjerløff, Birgitte Holten, Pernille Ipsen, Kasper Elmquist Jørgensen, Pelle Larsen, Trine Lassen, Gunvor Simonsen, Mia Münster-Swendsen, Sniff Nexø, Christian Nicolaisen, Anders Holm Rasmussen

Ekspedition

1066
c/o Institut for Historie
Njalsgade 102
2300 København S
1066@hum.ku.dk

Priser

32. årgang:
Abonnement 4 numre kr. 185,-
Institutionsabonnement kr. 200,-
Udenlandske abonnenter kr. 200,-
Introduktionstilbud for studerende kr. 100,-
Løssalg pr. nummer kr. 50,-
Ældre årg. pr. nummer kr. 25,-

Tryk

Sat med New Caledonia Semi Bold 10,7 pkt.
Kandrup Bogtrykkeri, København
ISSN 0106-0627
Alle henvendelser vedr. adresseændring o.l. bedes rettet direkte til postvæsenet.
Eftertryk tilladt i uddrag, forudsat tydelig kildeangivelse.

32. årgang nr. 4, december 2002

Kasper Elmquist Jørgensen

Albert Camus og Jean-Paul Sartre
– To franske intellektuelle og Algerkrigen 3

Jan Rindom

Tidens Mester – Det mekaniske urs betydning for middelalderens opfattelse af tid 16

Michael Sterll

En dansk naturvidenskabernes historie 23

Marie Stoklund & Michael Lerche Nielsen

Runernes undergang? – En replik 29

Anmeldelser

Tønnes Bekker-Nielsen, Bernard Eric Jensen, Nils Arne Sørensen & Paul Ulf-Møller (red.) Gads Historie Leksikon. (Trine Lassen) 31
Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen & Aage Trommer (red.). Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940 – 1945. (Kasper Elmquist Jørgensen) 32
Thomas Wegener Friis: Den nye nabo - DDR's forhold til Danmark 1949-1960. (Jakob Sørensen) 33
Hans Bonde: Niels Bukh. En politisk-ideologisk biografi. (Anette Warring) 35
Hans Kirchhoff: Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie. (Peter Birkelund) 38
Troels Rasmussen: Lederuddannelse og demokrati. En gymnastikhøjskoles historie. (Niels Kayser Nielsen) 40
Helle Halding og Marianne Johansen: Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægt og Kongemagten i Danmarks Højmiddelalder. (Helle Sørensen) 42
Jørgen Jensen: Danmarks Oldtid (Peter Andreas Toft) 44

Anne Katrine Gjerløff

Ecce Homo (IV): Balladen om Kajs kranium bagsiden

Forsideillustration

Urmager fra 1500-tallet der stiller et mekanisk ur med hjælp fra et timeglas. Bemærk at uret ikke har nogen minutviser, hvilket indikerer at illustrationen er fra før 1587, hvor det første ur med koncentrisk minutviser blev fremstillet i München. De tidligste urmagere rejste ofte rundt omkring i Europa, hvor kun få mestrede tidens maskiner. Først fra midten af 1500-tallet var antallet af urmagere så stort, at der i en række af de større byer blev dannet urmagerlav. I Danmark skulle man dog helt frem til 1755 før de københavnske urmagere slog sig sammen i et egentlig lav. Ill. Fra Bering-Liisberg: Urets Udvikling. København, 1905.

1066 henvender sig til alle historisk interesserede. Tidsskriftet indeholder artikler og anmeldelser om dansk og international historie, og stofvalget spænder fra oldtiden til samtidshistoriske begivenheder. 1066 ser det som en særlig opgave at viderebringe resultaterne af kandidatspecialer og ph.d.-afhandlinger. Tidsskriftet udkommer fire gange årligt og udgives med støtte fra Kulturministeriets bevilling til alment kulturelle tidsskrifter.

Albert Camus og Jean-Paul Sartre

To franske intellektuelle og Algerierkrigen

Algerierkrigen (1954-62) udviklede sig til en blodig kolonikrig, der endte med Algeriets løsrivelse fra Frankrig i 1962. Krigen skabte en udbredt polarisering i Frankrig. Det kom bl.a. til udtryk ved en voldsom debat blandt franske intellektuelle. De fremtrædende intellektuelles holdninger til krigen vakte opsigt – i Frankrig og i udlandet. To af de absolut mest kendte intellektuelle, Albert Camus og Jean-Paul Sartre, var begge aktive i debatten. De havde meget forskellige syn på løsningen af problemerne i Algeriet. Camus havde haft sin opvækst i Algeriet og havde af den grund svært ved at tage klart stilling, mens Jean-Paul Sartre blev stadig mere engageret i sagen og arbejdede for Algeriets selvstændighed.

Af Kasper Elmquist Jørgensen, cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København

Den 2. Verdenskrig markerede starten på afviklingen af det franske kolonirige. Efter krigens slutning bevarede Frankrig kolonierne i Nordafrika, Vestafrika og Fransk Indokina, men afgav sine besiddelser i Mellemøsten. Det franske forsøg på at fastholde sit kolonirige førte i første omgang til en otte år lang krig om Fransk Indokina (1946-1954), der endte med det klare franske nederlag ved Dien Bien Phu.

De franske besiddelser i Nordafrika ønskede ligeledes uafhængighed. Forhandlingerne om uafhængighed for Marokko og Tunesien foregik ret uproblematisk, og begge lande opnåede uafhængighed i 1956. Afkoloniseringen i Fransk Vestafrika gik ligeledes ret smertefrit.

Derimod var afkoloniseringen af Algeriet problematisk, da der levede ca. 1 mio. franskmænd i Algeriet ud af en samlet befolkning på ca. 10 mio. Den store franske befolkningsgruppe betød, at Algeriet adskilte sig fra de øvrige kolonier. Det ses bl.a. ved, at Algeriet ikke blev administreret som en koloni, men var opdelt i oversøiske franske departementer og på den måde nært knyttet til Frankrig.¹

Der havde i 1930'erne været en stærk debat om reformer af agrar, uddannelsesmæssig, social og økonomisk art. Reform-

arbejdet blev især obstrueret af, at mange af de fremtrædende franskmænd i Algeriet havde interesse i at beholde en billig arbejdskraft til deres store jordejendomme. På dette tidspunkt var de algeriske ledere delt i spørgsmålet om uafhængighed; mange gik i stedet ind for en føderativ forfatning.² Disse tanker vandt ikke i første omgang tilslutning hos de franske myndigheder eller i den franske befolkningsgruppe i Algeriet - heller ikke siden hen i kølvandet på 2. verdenskrigs afslutning. Og siden var det for sent. Volden og krigens logik skulle hurtigt umuliggøre alle forsøg på en mere rolig udvikling i Algeriet.

Algerierkrigen brød ud d. 1. nov. 1954. Opmærksomheden omkring begivenhederne var beskeden, og det officielle Frankrig talte nok om kampe, men på ingen måde om krig i Algeriet. Tidsskriftet *Les Temps modernes* (som Jean-Paul Sartre var medstifter af efter 2. Verdenskrig) foretog i april 1955 en opinionsundersøgelse, der viste at sindene i Frankrig ikke var synderlig optaget af begivenhederne i Algeriet.

Det ændrede sig hurtigt, da krigen meget markant kom til at påvirke franskmændene på flere måder. Den 4. republik faldt i maj 1958 som følge af et militærkup i Algeriet, der truede med at brede sig til selve Frankrig. Det bragte De

Gaule til magten og med ham indførelsen af den 5. republik. På det tidspunkt var krigen på sit højeste, og Frankrig havde 500.000 soldater udstationeret i Algeriet, hvor langt de fleste var almindelige værnepligtige. Så krigen blev meget nærværende for de mange med venner og familie i kamp i Algeriet. Krigen udviklede sig hurtigt til at blive ført med alle midler inklusive en udbredt anvendelse af tortur fra fransk side. I krigens sidste fase var volden og terroren udbredt i Algeriet og havde også spredt sig til Frankrig.³ Det traume, krigen har efterladt, minder på mange måder om det amerikanske Vietnam-traume.

Som sagt var kampene i Algeriet relativt ubemærket i Frankrig det første års tid. Det var således først fra efteråret 1955, at der kan noteres en mere bred interesse for konflikten blandt de intellektuelle.⁴

I starten var de mere organiserede protester blandt de intellektuelle af en sådan karakter, at intellektuelle med mange forskellige overbevisninger kunne deltage i dem. I efteråret 1955 dannedes ”De intellektuelles aktionskomité mod fortsættelsen af krigen i Algeriet”. Kendte intellektuelle som Jean-Paul Sartre, François Mauriac og Roger Martin du Gard sluttede sig til komitéen. Det er bemærkelsesværdigt, at Albert Camus ikke ønskede at medvirke. Det var et tegn på hans splittede syn på forholdene i Algeriet.

Debatten blev snart mere politiseret. En medvirkende årsag hertil var, at det intellektuelle klima ligesom i det øvrige Vesteuropa var præget af Den kolde Krig. I Frankrig indtog kommunistpartiet (PCF) en stærk position og havde mange sympatisører blandt de intellektuelle.⁵ Det er klart, at disse anskuelser blev alvorligt rystet i 1956 med Khrusjtjovs kritik af Stalin-tiden og af begivenhederne i Ungarn i 1956. Det betød en øget polarisering af det politiske klima.

Et tegn på debattens voldsomhed og den tilspidsede situation var myndighedernes stigende brug af censur mod kritikerne af Algerierkrigen. I alt 23 bøger blev beslaglagt – den første i 1957, de øvrige 22 i perioden 1959-62.⁶ Blanke sider i tidens aviser viste,

at også de blev læst nidkært af myndighederne!

Det var altså på en dramatisk baggrund, at Albert Camus og Jean-Paul Sartre engagerede sig i debatten om Algerierkrigen. Camus og Sartre er spændende ved, at deres gennemslagskraft var stor, og ved at deres indlæg viser meget forskellige holdninger til problematikken. Samtidig udgør de et interessant par, idet de stod hinanden nær indtil, de brød venskabet på grund af deres forskellige syn på kommunismen. Endnu en grund til at behandle dem sammen er, at de begge gjorde sig eksplicitte overvejelser over den intellektuelles rolle i samfundet.

De var begge kendt som eksistentialister. En af eksistentialismens grundidéer er, at mennesket må forholde sig til og handle i verden. Og som socialt individ må mennesket engagere sig i indretningen af samfundet og dermed blive politisk. Heri lå en stærk betoning af subjektet og aktivismen. Sartre kan i højere grad end Camus tages til indtægt for ovennævnte. Camus har endog fremhævet, at han selv snarere var moralist end eksistentialist.

Artiklen handler altså om intellektuel historie, der som forskningsfelt har intellektuelle, deres holdninger og samfundsmæssige engagement. Disciplinen har i Frankrig en mere central rolle end i Danmark. Det skyldes nok, at de intellektuelle nyder en højere status i det franske samfund end herhjemme. Nestoren i moderne fransk politisk historie, René Rémond, skrev således i 1959: „I Frankrig har der længe været en nær forbindelse mellem intellektuelle og politik ... de intellektuelle har i fransk politik ... en position der ikke har proportion med deres antal og det synes – efter sigende – ikke at have sin lige i udlandet.“⁷

Udsagnet er interessant i denne sammenhæng ved, at de intellektuelle tildeles en stor indflydelse netop, mens Algerierkrigen foregik.

I de senere år har franske historikere viet de intellektuelles debat under Algerierkrigen stor opmærksomhed. Udover det faktum at begivenhederne er kommet lidt på afstand

Billede fra en sammenkomst af kunstnere og intellektuelle hos Picasso i juni 1944. Sartre sidder nederst til venstre, til højre for ham sidder Camus, Picasso står midt i billedet og til højre for ham står Simone de Beauvoir. Camus og Sartre mødtes første gang i juni 1943 og blev hurtigt gode venner. I forvejen kendte de hinandens værker, som de havde anmeldt positivt. (Annie Cohen-Solal: Sartre bd. 1, billede 25).

og måske derved er blevet lidt mindre kontroversielle at beskæftige sig med for historikerne, skyldes det sandsynligvis den genopblussede interesse for den politiske historie.

Franske historikere har fremhævet, at de intellektuelles historie gennem de seneste år er blevet et selvstændigt område inden for historievitenskaben, men i nær kontakt med den politiske historie, socialhistorien og kulturhistorien.⁸ De seneste års forskning i intellektuel historie har betydet, at der er blevet skrevet om dele af Camus' og Sartres engagement under Algerkrigen, men de har ikke været stillet op over for hinanden. Sammenstillingen af de to giver mulighed for en række interessante konklusioner om vilkårene for og virkningen af forskellige former for engagement hos intellektuelle.

Albert Camus' dilemma

Albert Camus var den førende intellektuelle blandt "les pieds-noirs", som var den gængse franske betegnelse for fransk-algiererne. En anden fremtrædende fransk-algiersk intellektuel, Jules Roy, skriver således, at han havde så stor tillid til Camus' dømmekraft, at han først kunne skrive bogen *La guerre d'Algérie* (1960) efter dennes død. Det illustrerer ganske godt den vægt Camus' synspunkter blev tillagt i samtiden.

I 1951 udgav Camus bogen *L'homme révolté*. Den fremhævede det reformerende arbejde frem for det revolutionære. Centralt i bogen stod en kritik af Hegel og Marx i deres tro på, at mennesket var underlagt historiens kræfter – kritikken gik videre til deres arvtagere bl.a. marxister og kommunister. Camus

mente, at deres objektivisering af historien havde ført til ligestilling over for individet med følgende intolerance og intellektuel bedreviden. Uanset om revolutionen kom fra højre eller fra venstre, ville de revolutionære ved magten retfærdiggøre fængslinger og mord som en nødvendighed for at nå frem til morgendagens lykkelige samfund. Camus protesterede mod, at oprørere, når de selv kom til magten, anvendte undertrykkelse og i det 20. århundrede havde skabt totalitære stater. Camus' bog var et opgør med de totalitære forestillinger og rettet mod både fascismen og kommunismen.

På denne baggrund var det ikke overraskende for Camus, at bogen blev udsat for kritik af den kommunistiske presse, mens den borgerlige presse tog pænt mod bogen. Efter nogen tøven blev den anmeldt i *Les Temps modernes*.⁹ Sartre ønskede ikke selv at anmelde bogen. Som sagt var Camus sammen med Sartre blandt efterkrigstidens store eksponenter for eksistentialismen. Allerede under 2. Verdenskrig blev de to mænd nære bekendte og fandt hinandens forfatterskaber meget spændende.

I stedet blev anmeldelsen af Camus' bog overladt til en medarbejder på tidsskriftet, Francis Jeanson, der siden kom til at spille en stor rolle for Sartres holdning til Algerierkrigen. Som man kunne forvente fik bogen en meget negativ kritik. På grund af sit venskab med Sartre blev Camus meget såret over den hårde kritik og særligt over, at Sartre ikke selv anmeldte den – Camus følte det nedsættende, at anmeldelsen var overladt til en anden. Han reagerede ved at skrive et åbent brev, trykt i *Les Temps modernes*, direkte henvendt til Sartre, hvor han gjorde indsigelse mod den hårde kritik. Han valgte altså i sin sårede forfængelighed at ignorere anmelderen og anke anmeldelsen til Sartre. Sartre var i sit svar helt afvisende. Således fuldendtes bruddet mellem de to giganter i fransk åndsliv.¹⁰ Den sårede forfængelighed kom i nogen grad til at sløre de reelle uenigheder, der fandtes mellem Camus og Sartre.

Kernen i Sartre og hans medarbejders kritik af *L'homme révolté* var, at Camus ikke

skelnede mellem Marx og sovjetmarxismen – samt at analyserne var holdt på et idealistisk plan næsten uden inddragelse af økonomiske og materielle forhold.

Debatten er interessant, fordi den klart opridser to forskellige typer intellektuel adfærd. Sartre var en aktiv fortaler for den intellektuelles samfundsmæssige engagement, hvor Camus advarede mod blindt at engagere sig og mente, at den intellektuelle burde være over begivenhederne, være upartisk og kæmpe for retfærdigheden.

I sin mere filosofiske tænkning fremhævede Camus nødvendigheden af at vise mådehold for at respektere andres frihed. Camus adskilte sig fra Sartres eksistentialisme ved at mene, at ethvert menneske er værdifuldt uanset, hvordan det forvalter sin frihed. Herved insisterede Camus i modsætning til Sartre på medfødte kvaliteter i mennesket. Ved Camus' død betegnede Sartre ham da også som „dette århundredes repræsentant for den store tradition af moralister, hvis værker udgør en af de mest originale linier i fransk litteratur“.¹¹

Hele Camus' stillingtagen til problemerne vedrørende Algeriet var dybt præget af hans egen baggrund som fransk-algierer. Derfor interesserede han sig naturligt nok længe før Sartre og de fleste andre intellektuelle for problemerne i Algeriet. Hans første artikelserie *Misère en Kabylie* om problemerne i Algeriet er fra 1939 og blev skrevet for avisen *Alger républicain*. Den omhandlede hungersnøden i Kabylien (del af Algeriet) og kom ind på nødvendigheden af store økonomiske, uddannelsesmæssige og sociale reformer.¹²

Den næste artikelserie *Crise en Algérie* er fra maj 1945 og udkom i modstandsavisen *Combat*, som Camus på dette tidspunkt var redaktør for. Han gav her udtryk for, at situationen var skærpet, og bekymring for at Algeriet ville blive glemt ved den økonomiske genopbygning af Frankrig efter krigen. Han gjorde også i artikelserien opmærksom på, at mange algierere havde mistet troen på den franske assimilationspolitik, da de for ofte var blevet skuffede. Camus gav endelig udtryk

CRISE EN ALGERIE

par Albert CAMUS

Devant les événements qui agitent aujourd'hui l'Afrique du Nord, il convient d'éviter deux attitudes extrêmes. L'une consisterait à présenter comme tragique une situation qui est seulement sérieuse. L'autre reviendrait à ignorer les graves difficultés où se débat aujourd'hui l'Algérie.

La première ferait le jeu des intérêts qui désirent pousser le Gouvernement à des mesures répressives non seulement inhumaines, mais encore impolitiques. L'autre contiendrait d'agrandir le fossé qui, depuis tant d'années, sépare la métropole de ses territoires africains. Dans les deux cas, on servirait une politique à courte vue, aussi contraire aux intérêts français qu'aux intérêts arabes.

L'enquête que je rapporte d'un séjour de trois semaines en Algérie n'a pas d'autre ambition que de diminuer un peu l'incroyable ignorance de la métropole sur ce qui concerne l'Afrique du Nord. Elle a été menée aussi objectivement que je le pouvais, à la suite d'une randonnée de 2.500 kilomètres sur les côtes et à l'intérieur de l'Algérie, jusqu'à la limite des territoires du Sud.

J'y ai visité aussi bien les villes que les douzas; les plus reculées, y confrontant les opinions et les témoignages de l'administration et du paysan indigène, du colon et du mili-

Le général de Gaulle

Camus på sit kontor på Combat i 1945 samt et udsnit af hans artikelserie om Algeriet, maj 1945. (Steen Eiberg: Den franske eksistentialisme, s. 171).

sig mod den sort-hvide fremstilling i pressen af Algerierkrigen, hvor den venstreorienterede presse beskrev fransk-algiererne som blodtørstige bårster, og den højreorienterede presse så de algierske oprørere

for sympati med synspunktet, udtrykt af ledende moderate algierske politikere, om en anerkendelse af den algierske nation i en føderation med Frankrig.

En interessant reaktion på denne artikelserie kom fra indenrigsministeren Adrien Tixier, der tilbød Camus at blive regeringens udsending med henblik på at forberede reformer. Camus afslog med den begrundelse, at han var journalist og ikke regeringens mand. Han ønskede således at bevare sin uafhængighed frem for at være bundet af regeringens politik.

I de følgende 10 år, i perioden 1945-1955, trådte problemerne i Algeriet i baggrunden for Camus såvel som i den franske offentlighed. De øvrige artikler, han udgav om emnet, er alle skrevet i 1955-1956 og er altså fra den tid, hvor man officielt talte om problemerne i Algeriet, men ikke havde erkendt at det drejede sig om en krig.

Albert Camus vendte tilbage til journalistikken i 1955. Denne gang ansat ved *L'Express*, som støttede den radikale centrumpolitiker, premierminister Pierre Mendès-France, der gennemførte afviklingen af fransk Indokina og indledte afviklingen af de franske kolonier Tunesien og Marokko. På dette tidspunkt, i maj 1955, var der ingen af de store politiske partier, der ønskede et uafhængigt Algeriet. I perioden okt. 1955 - jan. 1956 leverede Camus en artikelserie *L'Algérie déchirée* om problemerne i Algeriet. Han forsøgte at mane til besindighed og vendte

som vilde mordere. Camus fremhævede, at modsætningerne egentlig ikke var så store.

I sine sidste artikler for *L'Express* argumenterede Camus for, at en generalstrejke måske kunne løsne op for den fastlåste situation. Da hans fransk-algierske venner, der var blandt det liberale mindretal i Algier sammen med de tilsyneladende mest moderate muslimer,¹³ støttede ideen, blev der derfor arrangeret et møde d. 22. jan. 1956 i Algier. Men situationen var blevet for radikaliseret til en sådan løsning. Camus' forsøg på at fremme en fredelig sameksistens mellem franskmænd og arabere blev en fiasko, og han mødte stor modstand fra begge sider. Camus prøvede at se sagen fra begge sider, men ingen af stridens parter troede på et kompromis.

I januar 1956 mistede han troen på, at han ved sine artikler i *L'Express* kunne påvirke situationen; dels fordi regeringen Mendès-France var væltet; dels fordi Camus følte, at bladet på det tidspunkt arbejdede for uafhængighed for Algeriet, hvor han gik ind for en føderation. Da hans løsning ikke vakte gehør, blev han i lang tid tavs om forholdene i Algeriet.

I december 1957 ved overrækkelsen af Nobelprisen i litteratur til Albert Camus udtalte han med sigte på situationen i Algeriet: „Jeg tror på retfærdigheden, men jeg vil forsvare min mor frem for retfærdigheden”. Udsagnet vakte skandale blandt venstreorienterede. Udsagnet kan da også i yderste konsekvens føre til et fuldstændigt

brud med grundlæggende retsprincipper. Det bør imidlertid nok ses som en indrømmelse af usikkerhed og forvirring over for situationen i Algeriet. Citatet tydeliggør, at Camus var fanget i dilemmaet mellem hans fransk-algierske baggrund og hans krav til den intellektuelle om at være upartisk og kæmpe for retfærdigheden.

I forbindelse med udgivelsen af *Actuelles III* i 1958 skrev Camus et langt forord i marts-april 1958 og et afsluttende afsnit med titlen *Algérie 1958*, ligeledes skrevet før det militære oprør den 13. maj 1958, der banede vej for De Gaulles tilbagevenden til magten. Teksterne viser tydeligt, at Camus mente forbindelsen mellem Algeriet og Frankrig måtte bevares. *Algérie 1958* indledte Camus med at hævde, at opstanden ikke var helt berettiget: „Hvis den arabiske fordring, som den udtrykkes i dag, var fuldstændig berettiget, er det sandsynligt, at Algeriet nu ville være selvstændigt, med samtykke fra den franske opinion”.¹⁴

I udtrykket ”fuldstændig berettiget” ligger dog en indrømmelse af at opstanden i hvert fald til en vis grad var berettiget.

Camus vendte sig stærkt mod den algierske nationalisme og derfor mod FLN (Front de libération nationale). Han skrev, at der aldrig havde eksisteret en algiersk nation, og at Algeriet var en multietnisk enhed. Dette gjorde han ikke kun ud fra sin egen tilknytning til Algeriet. Han var gennem hele sit forfatterskab modstander af nationalismen og troede på universalismen (dog kun for en kort tid i 1930'erne på den kommunistiske version af den).

I 1994 var en af årets store litterære begivenheder udgivelsen af en roman af Albert Camus med titlen *Le premier homme*. Manuskriptet blev efter Camus' død i jan. 1960 opbevaret i familiens varetægt, og det vakte sensation ved publiceringen, da ingen havde ventet, at romanen næsten var færdigskrevet ved Camus' død. Romanen adskiller sig meget fra Camus' øvrige forfatterskab.

I *Le premier homme* gives en gribende beskrivelse af hans opvækst under små kår i Algeriet. Denne baggrund gjorde, at han

følte sig fremmed i de intellektuelle kredse i Paris. Hans baggrund adskilte sig markant fra Sartres og fra de fleste andre intellektuelles borgerlige opvækst. Den satte ham i stand til at bryde med kommunisterne uden de sædvanlige intellektuelle samvittighedskvaler, da han jo selv repræsenterede folket.

Le premier homme adskiller sig stilmæssigt fra det øvrige forfatterskab ved at være let tilgængelig. Det udgivne manuskript er ikke færdigbearbejdet, men giver derved et interessant indblik i Camus' holdninger og liv, da virkeligheden flere steder skinner igennem fiktionen. Bogens formål er gennem beskrivelsen af en fransk drengs opvækst i Algier at gøre opmærksom på „les pieds-noirs“, og det forhold at de betragtede Algeriet som deres naturlige bosted, da de havde levet der hele livet. I en meget interessant note, fundet i manuskriptbunken, skrev Camus: „Det ædle i forfattergerningen består i modstanden mod undertrykkelse og accepten af den deraf følgende ensomhed”.¹⁵

Noten viser den pris, Camus var parat til og allerede i færd med at betale for sin holdning til Algeriet. Camus' kamp var væsentlig ved, at den gengav de problemer, som „les pieds-noirs“ stod over for, og samtidig viser hvordan de blev marginaliseret i den franske opinion, efterhånden som krigen varede ved. Noten kunne i stedet tolkes som en generel refleksion over forfatterens (og den intellektuelles) rolle som outsider, der netop er frit stillet til at kritisere. Imidlertid gør hele situationen det overvejende sandsynligt, at noten er skrevet med henblik på hans egen holdning til problemerne i Algeriet.

En god karakteristik af Camus' engagement, ikke specielt møntet på Algierkrigen, gav Sartre i sin nekrolog over Camus. Som tonen oftest er i nekrologer, fremhæves det positive: „[Camus] var i opstand mod historiens gang ... Hans humanisme var stædig, snæver og ren, streng og sanselig på samme tid, og den tvang ham til at føre en usikker kamp mod alle vor tids vældige og uformelige begivenheder”.¹⁶

I nekrologen blev der set bort fra Camus' personlige kvaler med problemerne i Alge-

riet, men derimod fokuseret på hans arbejde for at forene modsætninger. Det blev meget rigtigt understreget, at hans insisteren på ikke at ville bruge forkerte midler som vold og krig for at nå de rette mål var utopisk og svær at forene med en konflikt som Algerierkrigen.

Sartres kamp for et frit Algeriet

Jean-Paul Sartre blev i tiden efter 2. Verdenskrig en af de mest markante fortalere for engagement hos de intellektuelle.¹⁷ I det første nummer af *Les Temps modernes* fra okt. 1945 skrev Sartre: „Skribenten er altid „i situation“ i sin tid: ethvert af hans ord har genklang, også hans tavshed. Jeg anser Flaubert og Goncourt for at være ansvarlige for den undertrykkelse som fulgte efter Kommunen, fordi de ikke skrev én linie for at hindre den. Det var ikke deres sag, vil man sige. Men Calas-processen, var den Voltaires sag? Dreyfus-affæren, var det Zolas sag? Congos administration, var det Gides sag?“¹⁸

Sprogbrugen er eksistentiaalistisk med betoning af ”situationen”, og samtidig viser citatet, at Sartre argumenterede ud fra en historisk bevidsthed om den intellektuelles rolle i Frankrig.

Citatet stammer fra Sartres mest eksistentiaalistiske periode. Sartre mente, at mennesket var en bevidsthed, der var smidt ind i verden. Uden for bevidstheden eksisterede tingene, men var i sig selv et kaos uden mening. Derfor skulle bevidstheden hvert øjeblik vælge, hvordan verden skulle forstås. Ved hele tiden at vælge blev man nødt til at engagere sig. Uden et projekt at engagere sig i ville bevidstheden blive opløst og forsvinde. Ved ikke at vælge udtrykte mennesket livsangst. Den virkelige frihed bestod i, at mennesket, der altid var i ”situation”, ved sit personlige valg gav tingene mening. Således engagerede mennesket sig. Sartres insisteren på den intellektuelles engagement var altså nært forbundet med hans filosofiske tænkning. Sartres krav om engagement vandt gehør blandt mange intellektuelle.

Engagementet hos to af de ypperste repræsentanter for eksistentiaalismen, Sartre og Camus, tog helt forskellige udtryk. Derfor

er, som allerede antydet, en ren eksistentiaalistisk forklaringsmodel for deres engagement ikke tilstrækkelig. Sartre var i høj grad inspireret af marxistisk teori (uden at være kommunist).¹⁹ Sartre havde i sit hovedværk i eksistentiaalistisk filosofi *L'Être et le néant* understreget nødvendigheden af den menneskelige frihed for eksistensen. Alene af den grund var han modstander af kolonisystemet og den deraf følgende manglende frihed. Inspirationen fra den marxistiske teori fik ham til også at være opmærksom på de materielle sider af systemet. Sartre havde i forbindelse med debatten om koncentrationslejre i Sovjetunionen svaret de borgerlige kritikere, at de vestlige landes kolonier var at sammenligne med koncentrationslejre, så de burde derfor først feje for egen dør.

Jean-Paul Sartres indflydelse var i 50'erne og starten af 60'erne uomtvistelig. Det han skrev og sagde vakte opmærksomhed. Hans skrifter mod kolonialismen er siden blevet samlet i *Situations, V. Colonialisme et néo-colonialisme*. Heraf er de fleste motiveret af Algerierkrigen.

Det første skridt på vejen mod engagement i begivenhederne i Algeriet og de deraf følgende i Frankrig var, da han hurtigt sluttede sig til den i efteråret 1955 dannede aktionskomité af intellektuelle mod krigen i Algeriet.

Ved et møde komitéen holdt d. 26. jan. 1956 var Sartre blandt talerne. Han gjorde i sin tale rede for kolonialismens problemer og tog klart afstand fra en neo-kolonialisme i form af ubetydelige reformer. Sartre fordømte forholdene i Algeriet og så dem som udtryk for ren og skær kolonialisme.²⁰ Han skrev endvidere, at europæerne havde overtaget de algierske ejendomme. Ved at underbygge sine udtalelser med statistisk materiale, gjorde han opmærksom på, at kolonisterne i 1850 ejede 115.000 hektar, hvilket steg til 2.703.000 hektar i 1950. Den franske stat havde eksproprieret 11 mio. hektar. Tilovers til den algierske befolkning var 7 mio. hektar. Tallene gjorde det nemt for Sartre at konkludere, at franskmændene i løbet af 100 år havde taget 2/3 af algierernes jord.²¹

Sartre argumenterede også mod kolonisystemet ud fra økonomisk rationalitet. Han hævdede, at det fra 1880 ophørte med at være økonomisk rentabelt med kolonisystemet. Mere specifikt om situationen i Algeriet argumenterede han for, at udgifterne til krigen kostede over 300 milliarder i 1956, og at den derfor var klart urentabel.²² Talen er et af Sartres mest interessante bidrag om Algeriet, idet han kommer rundt om mange emner og er velunderbygget i sine synspunkter.

Det er her relevant igen at gøre opmærksom på Francis Jeanson, der havde studeret filosofi og var kommet i kontakt med Sartre, da han skrev på en bog om hans filosofi. Det førte til, at han blev ansat på *Les Temps modernes*. Jeanson havde allerede i årene inden krigen været i Algeriet flere gange og havde derfor ved selvsyn oplevet situationen i landet, som han var meget optaget af. Jeanson havde i 1955, sammen med sin hustru Colette Jeanson, udgivet bogen *L'Algérie hors la loi*, der stærkt kritiserede den franske indsats i Algeriet. Det var især Jeanson, der gav Sartre informationer om de algerske forhold.

Det fik betydning for Sartres bidrag om Algerierkrigen, at de to mænd fjernede sig fra hinanden, da Sartre, efter Jeansons opfattelse, i et interview til *L'Express* d. 9. nov. 1956 for voldsomt fordømte den sovjetiske invasion af Ungarn i 1956.

Jeanson havde siden dannet en gruppe, kaldet "le réseau Jeanson", der hjalp FLN i kampen for uafhængighed. Gruppen sørgede bl.a. for pengeoverførsler fra algerske arbejdere i Frankrig til FLN (indsatsen var af stor betydning, da det overførte beløb i en periode udgjorde halvdelen af FLN's indtægter) og sikre møde- og skjulesteder m.m.

I 1959 indså Jeanson, at Sartre kunne være til stor hjælp for arbejdet. Han fik arrangeret et møde med Sartre, der mundede ud i, at Sartre gav et interview til *Vérités Pour ...*²³, hvor han gav udtryk for sin uforbeholdne støtte til FLN og den algerske uafhængighedskrig. Ved sin medvirken i og støtte til det illegale blad gik Sartre et skridt videre i

sit engagement, hvor han risikerede at blive retsforfulgt.²⁴

Næste gang Sartre blandede sig i debatten, var ved retssagen mod "le réseau Jeanson". Den ene af gruppens forsvarere, Roland Dumas, oplæste et brev, dateret d. 16. september 1960, hvor Sartre gjorde rede for sin støtte til gruppens arbejde og skrev endda: „Hvis Jeanson havde bedt mig om at være kurer eller huse militante algeriere, og havde jeg kunnet gøre det uden risiko for dem, havde jeg gjort det uden tøven ... Det de [de anklagede] repræsenterer er Frankrigs fremtid. Og den forbigående magt, der gør sig klar til at dømmе dem, repræsenterer ikke længere noget.“²⁵

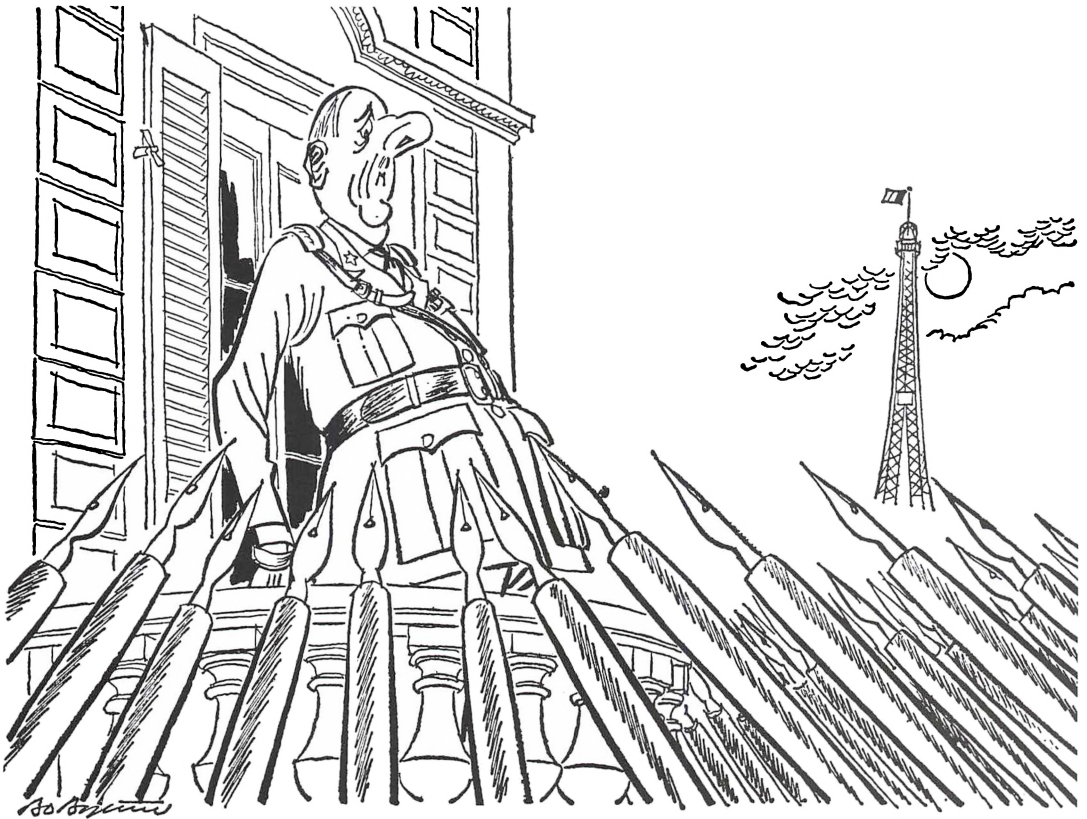
Brevet vakte skandale. Såvel informationsministeren Louis Terrenoire som premierministeren Michel Debré reagerede i skarpe vendinger.

Hvad samtiden ikke vidste var, at brevet var en forfalskning. Sartre var på affattelsess-tidspunktet i Brasilien, og hans medarbejdere kunne ikke komme i kontakt med ham. Forsvarerne og folk med tilknytning til Sartre mente, at det ville hjælpe de anklagede med en støtteerklæring fra Sartre. Derfor endte det med, at en nær medarbejder på *Les Temps modernes*, Marcel Péju, forfattede brevet. Det kan ikke med sikkerhed udledes, om Sartre bifaldt initiativet. Hans eneste kommentar til Péju var en kritik af en, efter hans mening, overflødig sætning i brevet.

Senere i september 1960 var det dog Sartre selv, der skrev under på *De 121's manifest*. Manifestet vakte opsigt i Frankrig og i udlandet ved, at mange fremtrædende skikkelser i det franske åndsliv havde skrevet under, mens der samtidig med retssagen mod "le réseau Jeanson" var sat fokus på modstanden mod Frankrigs tilstedeværelse i Algeriet. Underskriverne erklærede det fornuftigt, når soldater nægtede at kæmpe i Algeriet, når franskmænd støttede FLN og betragtede den algerske sag som alle frie menneskers sag mod kolonisystemet.²⁶

Manifestet blev diskuteret på regeringsplan, hvor præsidenten Charles de Gaulle gav klart udtryk for sin holdning. Der måtte

Det farligste våben

“Præsident de Gaulle befinder sig efter manges udsagn i sit livs vanskeligste situation, hårdt trængt af de mange skarpe penne, som undsiger Frankrigs politik i Algeriet.” Også i Danmark vakte de intellektuelles protester opsigt – i Bo Bojesens streg peger pennene, næsten i form af geværmundinger med bajonetter, truende op mod Charles de Gaulle. Første gang bragt i Politiken 4. oktober 1960.

skelnes mellem de uafhængige intellektuelle, der ikke skulle gribes ind over for, og statsansatte underskrivere, typisk universitetsfolk, der burde være loyale over for regeringen.²⁷ Da nogle af underskriverne faktisk blev fængslet i kortere tid, var der frygt for at Sartre også skulle blive arresteret. Det skete aldrig. Det fortælles, men det har ikke sikkert kildebelæg, at præsident de Gaulle satte sig imod Sartres fængsling med udtalelsen „On n'emprisonne pas Voltaire“. Udover at det sikkert var klogt ikke at arrestere Sartre, er det interessant at se, at præsidenten muligvis tillagde Sartre så stor betydning, at han sammenstillede ham med Voltaire.

Sartre var på dette tidspunkt blevet en af hovedmodstanderne for de grupper, der øn-

skede en fortsat fransk tilstedeværelse i Algeriet. Således markerede en demonstration for et fransk Algeriet hadet mod Sartre ved at råbe: „Fusillez-Sartre (Skyd Sartre)“. Terrororganisationen OAS (Organisation armée secrète)²⁸ lavede 2 bombeattentater rettet mod Sartres lejlighed og ét der raserede redaktionslokalerne på *Les Temps modernes*. Sartre blev altså tillagt betydning blandt tilhængerne af et fransk Algeriet.

Sartre skrev endnu et interessant indlæg, ikke direkte med henblik på situationen i Algeriet, men mere mod kolonialismen som helhed. Det er skrevet i september 1961 som forord til Frantz Fanons bog *Les Damnés de la terre* og er skrevet.²⁹ Forordet viser mere tydeligt end Sartres øvrige indlæg en

Sartre i sit arbejdsværelse i sin lejlighed i Paris – kort tid før den blev raseret af en bombeeksplosion af OAS. (Steen Eiberg: Den franske eksistentialisme, s. 15).

dybtgående kritik af vores vesterlandske civilisations værdier med en modsvarende begejstring og respekt for den tredje verden. Den europæiske rigdom hvilede på udbytningen af de undertrykte lande i den tredje verden. Han skrev, at det var forståeligt og acceptabelt, når de undertrykte greb til voldelige metoder:

„For i oprørets første tid er det nødvendigt at dræbe: slagte en europæer er at slå to fluer med et smæk, på en gang at fjerne en undertrykker og en undertrykt: tilbage bliver en død mand og en fri mand”.³⁰

Sartre er senere blevet kritiseret for i denne tekst at opfordre til vold og overgreb. Citatet virker da også meget voldsomt. På den måde afspejler det tydeligt den på det tidspunkt meget ophedede situation. På affattelsestidspunktet af forordet var OAS' terror på sit højeste, og Sartre havde som sagt selv været udsat for terrororganisationens attentatforsøg. De sidste par sider af forordet er stærkt præget af den aktuelle situa-

tion: „borgerkrigen kan ventes til efteråret eller til næste forår ... Terroren har forladt Afrika og er kommet hertil: for der findes slet og ret rasende individer, som vil lade os undgælde med vores blod for den skam at være blevet slået af de indfødte”.³¹

Sartre gik altså så vidt som til at forudsige en snarlig borgerkrig i Frankrig. Det er et klart tegn på, hvor meget begivenhederne havde rystet ham, og at han kraftigt undervurderede de Gaulles føling med situationen.

I krigens slutfase var Sartre mere end nogensinde præget af den voldelige situation. Således udtalte han sig i en debat d. 1. feb. 1962: ”For mig at se er det essentielle problem at afvise teorien om, at venstrefløjen ikke må svare igen på vold med vold. Man kan angive de folk, der giver penge til OAS eller som offentligt erklærer sig som OAS'ere. Men efter min mening – og jeg vil ikke uddybe det – forekommer det mig ikke tilstrækkeligt”.³²

At opfordre til vold, som Sartre gør her viser i hvilket omfang, han selv var hvirvlet ind i konflikten (en bombe havde eksploderet i hans lejlighed 3 uger tidligere). Her kan man se konsekvenserne af engagementet ved, at han har fjernet sig meget langt fra den mere klassiske intellektuelle rolle. Man må dog holde sig tidsånden for øje i vurderingen af ham. Holdningerne var blevet radikaliseret, og volden og terroren var blevet udbredt. Der var på dette tidspunkt ikke plads til de mere moderate synspunkter.

I en sammenfattende vurdering af Sartres engagement må det fremhæves, at han ikke blot selv opsøgte situationen, men at han også ved begivenhedernes udvikling og sine nære medarbejders tilskyndelse markerede sig stærkt i debatten.³³ Sartres betydning blev især, at han var den måske mest markante skaber af en venstreorienteret opposition ved siden af det franske kommunistparti.

Roland Dumas, der var en af forsvarerne i retssagen mod „le réseau Jeanson“, har kaldt Algerkrigen for „La guerre de Sartre“.

„Krigen i Algeriet var *hans* [Sartres] krig ... Han var gået glip af Den spanske Borgerkrig

og Folkefronten i Frankrig, og hans deltagelse i modstandsbevægelsen under Anden Verdenskrig havde trods alt været forholdsvist beskeden. De store politiske begivenheder i hans tid var mere eller mindre gået ham forbi - undtagen lige krigen i Algeriet. Denne krig var hans chance: et møde mellem en stor sag og en stor personlighed.³⁴

Formuleringen „La guerre de Sartre“ er altså dobbelttydig. Udover at anerkende Sartres store indsats i forbindelse med Algerierkrigen, kritiseres han for ikke at have engageret sig mere ved tidligere lejligheder.

Konklusion

Det er vanskeligt at udtale sig sikkert om, hvor stor betydning de kendte intellektuelle som Sartre og Camus havde. De måske bedste indikatorer på at de blev tillagt betydning er den modstand og de negative reaktioner deres indlæg kunne afstedkomme, samt på den anden side den opbakning og støtte der især blev Sartre til del.

Ud over at de begge ved deres position og betydning er interessante, har de det tilfælles, at de har tænkt over den intellektuelles samfundsmæssige rolle. Netop i forhold til problemerne i Algeriet havde deres engagement meget forskellige bevæggrunde, der afspejles i deres reaktioner og handlinger på begivenhederne i løbet af krigen.

Sartre blev født i 1905 og Camus i 1913. De tilhører altså den samme generation af intellektuelle og blev derfor stillet overfor de samme problemer, som de oftest fandt forskellige udveje på.

Camus' insisteren på en fredelig og moderat løsning på problemerne i Algeriet førte til tavshed og voksende isolation, mens Sartres stadig mere radikaliserede stillingtagen til Algerierkrigen udsatte ham for chikaner, trusler og bombeattentater.

Albert Camus forsøgte allerede i slutningen af 1930'erne at argumentere for, at reformer var nødvendige i Algeriet: og i perioden 1955-56 – som journalist ved *L'Express* – at argumentere for en føderation mellem Frankrig og Algeriet. I takt med krigens radikalisering blev det stadig vanskeligere for ham

at forholde sig til problemerne, grundet hans humane livssyn og identiteten som fransk-algierer. Tilbage står, at han var det måske bedste talerør for fransk-algiererne. Han stod imidlertid for isoleret i debatten til at kunne påvirke opinionen væsentligt. Hans forsøg på at opnå en forsoning mellem de stridende parter medførte en marginalisering af hans position.

Jean-Paul Sartre var i starten en blandt mange til at protestere over forholdene. Efter genoptagelsen af forbindelsen med Jeanson, markerede Sartre sig meget kraftigt i debatten, og benævnelsen „La guerre de Sartre“ er siden blevet brugt. Hans engagement gav ham mange modstandere og fjender, men omvendt gjorde han det, hans tilhængere og medarbejdere forventede af ham og var således sikker på deres støtte. Sartre viste sig som en handlingens mand, der også opfordrede andre til handling. Hans betydning blev stor, og han blev en førende repræsentant for den nye toneangivende venstrefløj, der blev skabt ved siden af kommunistpartiet.

Det var en tilbagevendende holdning hos de intellektuelle, at de mente, at deres engagement havde betydning – i flere tilfælde netop i kraft af at de var intellektuelle. Engagementet trådte for det meste frem, når de var i opposition til de herskende forhold. Det var tydeligt, at politikerne reagerede på de intellektuelle og følgelig, at deres meninger blev tillagt betydning.

Endelig må det ikke glemmes, at de intellektuelles engagement mod Algerierkrigen er blevet til en del af selvforståelsen blandt nutidens franske intellektuelle, som en del af deres historiske arv. Oppositionen har også været af betydning ved, at man i dag kan henvise til, at der var protester i Frankrig mod den blodige og brutale krig i Algeriet.

Sartres meget store engagement og klare løsninger virkede fascinerende på mange dengang og især i de følgende politiserede årtier. Siden har mange på ny fået øjnene op for kvaliteterne i Camus' værk og tænkning, hvilket uden tvivl hænger sammen med en generel afpolitisering.³⁵

¹ Charles-Robert Ageron: *La décolonisation française*. Armand Collin, 1991. Bogen giver en god samlet fremstilling af den franske afkolonisering

² Med algeriske politikere menes der her i artiklen de algerisk-arabiske politikere.

³ En af de mest dramatiske og uhyggelige episoder udspillede sig den 17. okt. 1961 under en demonstration i Paris af dér bosiddende nordafrikanere, hvor politiet åbnede ild. Politiet smed ligene i Seinen og antallet af døde har siden været omdiskuteret, men franske historikere vurderer tallet til ca. 100. I samtiden blev historien undertrykt af censuren. Politipræfekten i Paris var Maurice Papon, som siden er blevet skandaliseret i den meget omtalte "Papon-sag", hvor han blev dømt for aktivt at have hjulpet nazisterne under krigen med jødedeportationerne.

Benjamin Stora: *La gangrène et l'oubli. La mémoire de la guerre d'Algérie*. Paris, Découverte, 1991, s. 92-100.

⁴ Jean-François Sirinelli: Les intellectuels français en guerre d'Algérie. *La guerre d'Algérie et les intellectuels français*. Complexe, 1991, s. 26.

⁵ PCF udgjorde en stærk politisk magtfaktor med en vælgertilslutning indtil invasionen i Ungarn i 1956 på 25-30 %.

⁶ En oversigt over bøgerne findes på s. 25 i Pierre Vidal-Naquet: *Face à la raison d'Etat. Un historien dans la guerre d'Algérie*. La Découverte, 1989.

⁷ René Rémond: Les Intellectuels et la Politique. *Revue française de science politique*. Dec. 1959, s. 861.

⁸ Sirinelli: Les intellectuels. *Pour une histoire politique*. Seuil, 1996 (1988), s. 201.

⁹ Tidsskriftet havde på det tidspunkt nærmet sig kommunismen uden dog at være kommunistisk. Sartre og Simone de Beauvoir var tidsskriftets ledende skikkelser.

¹⁰ De primære indlæg i striden var, Francis Jeanson: Albert Camus ou l'âme révoltée. *Les Temps modernes*, nr.79, maj 1952. Albert Camus. Lettre au directeur des Temps modernes. *Les Temps modernes*, nr. 82, august 1952.

Jean-Paul Sartre: Réponse à Albert Camus. *Les Temps modernes*, nr. 82, august 1952.

¹¹ Cf. Annie Cohen-Solal: *Sartre 1905-80*. Spektrum, 1990, s. 487.

¹² Artiklerierien er gentrykt med enkelte

udeladelser i: Albert Camus: *Actuelles III, chroniques algériennes 1939-1958*. Gallimard, 1958. Bogen indeholder med få undtagelser alt, Camus har skrevet om Algeriet.

¹³ Det var blot en taktisk manøvre, at de gik med til mødet, for at demonstrere at den slags forhandlinger ikke længere var mulige. Det har siden vist sig, at de påståede moderate muslimer var medlemmer af den ledende og radikale gruppe i algerernes uafhængighedskrig, FLN (Front de libération nationale).

¹⁴ Camus: *Actuelles III*, s. 199.

¹⁵ Camus: *Le premier homme*. Gallimard, 1994, s. 322.

¹⁶ Cf. Cohen-Solal, s. 487.

¹⁷ Udtrykket „engagement“ var tidligere blevet anvendt i forbindelse med de intellektuelle af André Gide i 1930'erne. Thomas von Vegesack: *Tankens aristokrater eller pennans betjænter. De intellektuelle 1898-1968*. Atlantis, 1986, s. 9.

¹⁸ Cohen-Solal, s. 296.

¹⁹ Sartre var fra 1952 til begivenhederne i Ungarn i 1956 nært knyttet til det franske kommunistparti.

²⁰ Sartre: *Le colonialisme est un système. Situations, V. Colonialisme et néo-colonialisme*. Gallimard, 1964, s. 27.

²¹ *Ibid.*, s. 30.

²² *Ibid.*, s. 46.

²³ Illegal avis der blev ledet af Francis Jeanson.

²⁴ For en nærmere omtale af interviewet se: Michel Contat & Michel Rybalka. *Les écrits de Sartre*. Gallimard, 1970, s. 334-35.

²⁵ Cf. Hervé Hamon & Patrick Rotman: *Les porteurs de valises. La résistance française à la guerre d'Algérie*. Albin Michel, 1981, s. 302.

²⁶ Hamon & Rotman, s. 395. På s. 393-396 er hele manifestet gengivet med samtlige 121 underskrivere.

²⁷ Den på det tidspunkt unge universitetslærer og meget engagerede debattør mod krigen Pierre Vidal-Naquet blev således som sanktion mod at have underskrevet *De 121's Manifest* suspenderet et år fra sin stilling uden løn.

Vidal-Naquet: Une fidélité têtue. *La résistance française à la guerre d'Algérie. Vingtième siècle. Revue d'histoire*. Nr. 10, april-juni 1986, s. 4.

²⁸ OAS kæmpede for et fortsat fransk Algeriet. Organisationens medlemmer var især fransk-algeriere og officerer fra den franske hær. Da det stod klart, at De Gaulle ville give Algeriet

selvstændighed, forsøgte OAS at få ram på ham.

²⁹ Bogen var en af de 23 bøger, som de franske myndigheder forbød.

³⁰ Sartre: *Situations*, V, s. 183.

³¹ *Ibid.*, s. 190.

³² Cf. Contat & Rybalka, s. 377.

³³ Simone de Beauvoir, der var Sartres meget nære veninde og som diskuterede næsten alting med ham, skrev i *La Force des choses* (1963): „Det er ikke med min gode vilje, at jeg har ladet Algierkrigen trænge ind i mine tanker, min søvn, mit sind“.

Cf. Sirinelli: *Les intellectuels français en guerre d'Algérie. La guerre d'Algérie et les intellectuels français*, s. 11. Citatet giver vel en antydning af også Sartres indstilling til Algierkrigen.

³⁴ Cohen-Solal, s. 492-93.

³⁵ Et klart tegn på det var den overvældende modtagelse og interesse, der som allerede omtalt blev vist den posthumt udgivne *Le premier homme*, og også Olivier Todds store biografi *Albert Camus, une vie* fra 1996.

Tidens Mester

Det mekaniske urs betydning for middelalderens opfattelse af tid

I teknologihistorien anses spindelgangen for en af middelalderens mest betydningsfulde opfindelser. Den gjorde det muligt at fremstille mekaniske ure, hvilket hurtigt forandrede menneskets tidsopfattelse. Med det mekaniske ur blev døgnet frigjort solens årstidsbestemte inddeling og overgik til 24 lige lange timer. Herved ændrede opfattelsen af universet sig, og gradvist blev tilværelsen underlagt kvantitative parametre. Spindelgangen er således et godt eksempel på teknologiens position som en væsentlig kulturskabende faktor i samfundet.

Af Jan Rindom, cand.phil., museumsformidler ved Danmarks Tekniske Museum

Hvad er tiden, ved jeg vel, når ingen spørger mig. Men spørger man mig, ved jeg det ikke længere. Sådan opstillede kirkefaderen Augustin (353-430) tidens paradoks. Ifølge Augustin har vi altså en klar fornemmelse af tid og kan bruge begrebet operationelt. Dog kommer vi til kort, når det gælder en nærmere definition. Både før og siden er der gjort utallige forsøg på at indkredse tidsbegrebet, men hver gang synes det at vokse sig større og mere uhåndterligt. Tiden er grundlæggende en abstraktion, der knytter sig til menneskets bevidsthed. Men det er også definerede måleenheder som minutter, timer og døgn. Disse to sider af tidsbegrebet står ofte i et uafklaret forhold til hinanden som f.eks. når vi bruger talemåden ”om hundrede år er alting glemt”.

Da det mekaniske ur kom frem i 1200-tallet ændrede det måleenhederne for tid, hvilket medførte store forandringer i menneskets syn på tilværelsen. Netop spændingsfeltet mellem det abstrakte og konkrete i middelalderens tidsopfattelse er denne artikels omdrejningspunkt. Men først skal vi se, hvordan tiden blev målt og opfattet i oldtiden.

Fornemmelsen af tid

Mennesket har altid haft en fornemmelse af tid. Døgnets rytme og årstidernes vekslende er tydelige indikatorer på tidens gang. Men

også tidevandet, månefaserne og solhøjden kan aflæses direkte. Det ældste vidnesbyrd om menneskets optegnelse af tid er formentlig nogle udskæringer i ben foretaget for 34.000 år siden. Udskæringerne markerede månens faser, hvilket kunne bruges som en tidstabel for dyrenes vandringer.

Efterhånden som agerbrug afløste jagt opstod der behov for en kalender, som var mere detaljeret end månens faser. De første agerdyrkere noterede sig planeternes bevægelser og solens årlige bane fra syd til nord og tilbage igen. Himmels legemer varslede forandringer i vejret og fortalte, hvornår det var tid til at så og høste. For egypterne betød kendskabet til astronomien, at de nøje kunne forudsige tidspunktet, hvor Nilen ville gå over sine bredder og bringe vand og nærende dynd til deres marker.

Ud fra studier af nattehimmelen udviklede både egypterne og kineserne nøjagtige kalendere for mere end 3.000 år siden. Kalenderen holdt styr på årene og månedene, ugerne og dagene. Men i takt med civilisationens udvikling voksede behovet for en mere nuanceret registrering af tiden, hvilket kævede helt andre måleinstrumenter. En umiddelbar løsning var soluret, der i princippet stiliserede træet med dets skiftende skygger. I sin enkle form bestod soluret af en lodret stok eller *gnomon*, som er det græske ord for ”at vide”. Den viden *gnomon* gav var tidspunktet på dagen.

Afstøbning af et egyptisk vandur, ca. 1400 f.Kr. Krukken er udformet således, at vandet yder et konstant tryk og derved løber fra i en jævn strøm gennem et hul i bunden. På indersiden af krukken er der tolv streger, som viser nattens timer for hver af årets måneder. For at kunne udforme et vandur som dette, krævede det et indgående kendskab til både astronomi, fysik og matematik. Ill.fra F.A.B. Ward: Time Measurement. London, 1947.

Solurets enkelthed stimulerede til gengæld formgivningen. Således talte den romerske arkitekt Vitruvius tretten forskellige typer solure i det første århundrede før vor tidsregning.

I profeten Esajas' Bog lovede Herren at redde kong Ezekias fra sit dødsleje efter et særligt angivet tidsforløb: "Se, jeg vil lade skyggen gå de streger tilbage, som den har flyttet sig med solen på Akaz' solur, ti streger!" Herefter kunne Ezekias rejse sig fra sit leje med endnu femten år tilbage at leve. Helbredelse var nok et mirakel, men der var intet mirakuløst i visuelt at lade tiden gå baglæns. Allerede egypterne havde et solur, som viste tiden baglæns om eftermiddagen. Fra omkring 1.500 f.Kr. er bevaret et instrument bestående af en vandret stang med en T-formet afslutning. På stangen er en tydelig tidsinddeling, som målte skyggens længde. I praksis fungerede soluret ved, at det om morgenen blev orienteret mod øst. Når solen nåede zenit ved middagstid vendte man det mod vest og skyggen vandrede samme vej tilbage.

På Plazzo di Montecitorio i Rom kan man i dag se den egyptiske obelisk, der frem til 1792 udgjorde *gnomon* i Kejsers Augus-

tus' solur på Campus Martius. I det hele taget opstillede magthaverne i det gamle Rom et stort antal solure, som dog langt fra alle borgere bifaldt. Komediedigter og samfundsrevser Plautus (250-184 f.Kr.) harcelerede over solurets tidstyranni: "Lad guderne gøre den til skamme, der først beregnede, hvordan at skelne timer! Og ligeledes den til skamme, der på dette sted satte et solur, som på slig modbydelig vis hakked' min dag i stykker i lutter små lodder". For Plautus var mavens rumlen et mere pålideligt ur end skyggens vandring. "Den største del af byens borgere slæber sig, indskrumpne af sult, gennem gaderne", tilføjede han sarkastisk og opponerede imod, at soluret efterhånden fastsatte tidspunkterne for hele livets udfoldelse herunder måltiderne.¹

Soluret havde imidlertid åbenlyse begrænsninger. Det fungerede kun når solen var fremme og målte kun lokaltid. For romerne viste det sig tydeligt på de mange solure, der blev hjemført som krigsbytte fra udlandet. Solurene blev brugt til udsmykning af villaerne, men fungerede ikke som tidsmålere på Roms breddegrader. At fremstille et solur, der går rigtigt er meget kompliceret og kræver et indgående kend-

skab til geografi, matematik og astronomi, hvilket man først fik i 1500-tallet.

Men i oldtiden fandtes andre måder at måle tiden på, som f.eks. vokslysuret, der har en parallel i det moderne kalenderlys. Vigtigst var dog vanduret som egypterne konstruerede for 3.500 år siden. Når mørket sænkede sig over Faraos land og soluret måtte slippe sit tag i tiden, fortsatte den med at dryppe fra vanduret i Theben. Vanduret kendes både som et udløbs- og indløbsur, hvor vandet henholdsvis løb fra eller til en beholder. Det berømte vandur i Vindenes Tårn i Athen (ca. 75. f.Kr.) var et indløbsur. Tårnet kan endnu betragtes, ligesom væsentlige rester af vanduret er bevaret. I det hele taget fandt vanduret udbredt anvendelse hos grækerne. For at begrænse taletiden i Athens retssale indførtes udløbsure med en opmålt tid på omtrent seks minutter. Et udtryk som "tiden rinder ud" stammer formentlig derfra.

Helt frem til sidste halvdel af 1600-tallet var sol- og vandurene de mest nøjagtige tidsmålere. Alligevel blev det middelalderens mekaniske ur, der for alvor synliggjorde tidens gang.

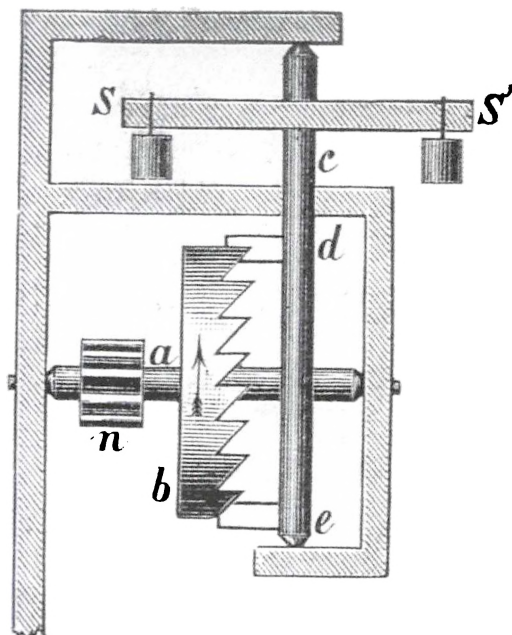
Det mekaniske ur

En kinesisk embedsmand ved navn Su Sung fik i 1077 til opgave at skabe en anordning, som kunne holde styr på dagene. Han konstruerede en kalendermaskine, der er gået over i historien som et af teknologiens vidunder. Maskinen bestod af en himmelglobus, der roterede ved hjælp af et urværk drevet af vand. Selve drivhjulet mindede om vandmøllen med sine beholdere fastgjort på hjulets periferi. En primitiv opbremsende mekanisme sikrede en ensartet staccato bevægelse med en veldefineret afstand mellem hvert stød. Desværre gik Su Sung's kalendermaskine tabt i 1090'erne, men kendes i dag fra hans egne detaljerede beskrivelser.

I Europa dukkede de første mekaniske ure op i anden halvdel af 1200-tallet. Det var enkle konstruktioner uden urskive eller visere. I stedet var de forsynet med en

klokke, for urene skulle ikke vise tiden, men give den lyd. Behovet for mekaniske tidsmålere opstod i middelalderens klostre. Kirkens forskrifter for bøn havde siden Sankt Benedikt i 500-tallet været nøje fastlagt til syv daglige andagter fra tidlig morgen til solnedgang. De første ure blev derfor anbragt i cellen hos klostrets klokker. Det var vækkeure, der sikrede at klokkeren ringede til rettidig bøn, hvis han ellers ikke sov over sig, som det skete for den navnkundige Mester Jacob.

Men behovet for ure begrænsede sig ikke til klostrene. Fyrster og bisper samt de mest fremgangsrige handelsbyer ønskede også bedre greb om tiden. For magthavere har det altid været et symbol på magt og autoritet at holde styr på tiden. Når Su Sung's mesterværk gik tabt skyldtes det netop, at en ny Kejser gennemførte en kalenderreform, der overflødiggjorde den mekaniske himmelglobus. For handelsbyerne var en effektiv udnyttelse af tiden afgørende for

Nok var spindelgangen en enkel konstruktion, men for de tidligste urmagere voldte det store problemer at fremstille f.eks. kronhjulets stærkt tilspidsede, underskårne tænder. Ill. Bering-Liisberg: Urets Udvikling. København, 1905.

den fortsatte udvikling. Middelalderens driftige tekstilmanufakturere benyttede lejet arbejdskraft og havde derfor brug for tidsmålere til regulering af arbejdstid og pauser. Samtidig var det en udbredt opfattelse, at et ur der kunne høres over hele byen ville tiltrække handelsfolk og i øvrigt give borgerne noget at være stolte af.

Offentlige ure med timeslag kom på mode i de europæiske byer fra midten af 1300-tallet. Domkirken i Strasbourg fik sit berømte ur omkring 1354, Genua 1353, Bologna 1356 og Île de la Cité i Paris 1370. Lund fik sit ur i 1380 og samme år kom moden til Salisbury katedralen i England, som i dag huser verdens ældste fungerende mekaniske ur.

Enkelte af de ure, som blev opstillet i middelalderens offentlige rum var rene pragtstykker, der gav byerne prestige. I Strasbourg opstod den myte, at mesteren til det store ur i domkirken fik sine øjne stukket ud efter at have fuldendt sit værk. Byens borgere var meget stolte af deres ur og ønskede ikke at se det eftergjort i andre byer. Historien er næppe sand, men vidner om det mekaniske urs voksende betydning for identitetsfølelsen og trivlsen i byerne. Der var bestemt løbet meget vand i åen siden Plautus for nu at bruge en anden tidsmetafor.

Op gennem 1300-tallet var kun ganske få ure forsynet med urskive og visere. Analfabetismen bar sikkert sin del af skylden. Men vigtigere var det, at klokkens markering af timen kunne høres over hele byen og efter mørkets frembrud. I flere hundrede år var det almindeligt at angive tiden med henvisning til klokketårnets timeslag og vi spørger fortsat, hvad klokken er, når vi vil kende tiden. De tidligste urskiver var inddelt i 6 intervaller som timeviseren passerede 4 gange i løbet af et døgn. Minutviseren kom først til senere da urets mekanik var forfinet væsentligt.

Middelalderens ur var nok enkel i konstruktionen, men samtidig utrolig raffineret. I sin grundform bestod det af faldende lodder, som fik værket i bevægelse, mens et

gear sikrede transmissionen af kraft. Desuden var uret forsynet med en mekanisme, der kunne bremse eller hæmme værket i bevægelse. Hæmværket er selve livsnerven i det mekaniske ur og et af højdepunkterne i teknologiens historie. Uden det ville loddet falde til jorden i en accelererende bevægelse og tandhjulene snurre rundt med voldsom fart. De første hæmværker var såkaldte spindelgange, som bestod af en lodret stang med to små flige (*d* og *e*), der skiftevis greb ind og holdt igen på kronhjulets (*b*) bevægelse. Spindelens opbremsende funktion blev reguleret af en svingstang (*S-S'*) eller uro, hvis svingningstid kunne justeres af to skydevægte så uret i princippet gik rigtigt.²

Problemet for de tidligste urmagere var manglen på præcisionsværktøj som f.eks. tandhjulsfræseren, der sikrede ensartede tandhjul. De fleste af middelalderens ure var derfor grove konstruktioner af jern, hvis eneste formål var at ringe timen ind. Enkelte skilte sig dog ud som f.eks. de astronomiske ure i Strasbourg og Lund. Det var udsøgte værker, der viste planetbaner, månefaser og solens vandring gennem dyrekredsens forskellige tegn. De fortalte om universets sammenhæng med en storslået symbolik, men led alligevel under manglende præcision.

Den store revolution

Indtil penduluret blev gjort anvendeligt i sidste halvdel af 1600-tallet, udmærkede de mekaniske ure sig ved at være alt andet end præcise. De kunne tabe op til en time om dagen og måtte jævnligt stilles efter soluret eller timeglasset. I begyndelsen af 1500-tallet udviklede biskoppen af Exeter et nyt princip for justering af sit ur. Da biskoppen var en punktlig mand insisterede han på at få middagsmaden serveret på slaget fem. Det administrerede han ved at sende en tjener hen for at stille på uret, når sulen meldte sig.³

Trods denne åbenlyse mangel på præcision ændrede det mekaniske ur alligevel menneskets opfattelse af tid. Frem til begyndelsen af 1300-tallet var døgnets timer

bestemt af sollyset. Det betød at timerens længde varierede afhængig af geografi og årstid. I Rom var forskellen på årets korteste og længste dag omtrent 6 soltimer, mens den på de hjemlige breddegrader var ca. 10 timer. Omkring 1330 blev timen standardiseret til en fireogtyvende del af et døgn. Hvorfor det endte med 24 lige lange timer er fortsat uklart. Med afsæt i babylonierne 60-talssystem inddelte egypterne dagen i 24 enheder, hvor længden på dagens og nattens timer dog varierede med årstiden. I forhold til det mekaniske ur havde babylonierne talsystem en klar fordel. Det udsprang ikke af astronomien, hvilket var praktisk, når timen skulle gøres fri af solen. Arven fra 60-talssystemet ses fortsat i timens underinddeling i minutter og sekunder. *Partes minuta prima* betyder på middelalderlatin første formindskelsesgrad, mens *minuta secunda* er anden formindskelsesgrad.

Selve timens standardisering var samtidig en fornuftig løsning på et mekanisk problem. Det var meget vanskeligt at konstruere en maskine, der målte timer af varieret længde. Derimod sikrede spindelgangen en opbremsning af loddets frie fald i regelmæssige intervaller, hvilket forholdsvis nemt kunne omsættes til lige lange timer. At den standardiserede time også var en mere anvendelig størrelse for byernes spirende erhvervsliv svækkede næppe behovet for omstilling.

Den amerikanske historiker Daniel J. Boorstin har kaldt overgangen til de lige lange timer for en af menneskehedens største revolutioner. Selvom der var tale om en glidende overgang krævede det en fundamental anden opfattelse af tilværelsen at binde tiden op på et mekanisk ur frem for solens cyklus. På bemærkelsesværdigt kort tid havde mennesket forkastet årtusinders traditioner til fordel for en maskine. Historikeren Galvano della Fiamma noterede i 1335, at det mekaniske urs evne til at skelne døgnets fireogtyve timer i højeste grad var nødvendig for alle menneskelige vilkår.⁴

Ved at standardisere timen blev tidens kvantitative sider fremhævet i forhold til

middelalderens gængse kvalitative tidsopfattelse, hvor livsindhold og historisk bevidsthed var styret af forventninger til både evigheden og dommedag.⁵ Man begyndte at tale om *dyr tid* eller *god tid* i forhold til varepriser, og der blev forsøgt at sætte pris på arbejdstid. At vurdere tiden økonomisk, var en praktisk måde at knytte den kvantitative tidsopfattelse til dagliglivet. I anden halvdel af 1300-tallet fik den sit særlige udtryk, da italienske købmænd udviklede det dobbelte bogholderi for nemt at kunne styre forretningerne. Men det dobbelte bogholderi var mere end en regnskabsmetode. Det var en helt ny måde at tænke forretninger på, som i høj grad var forbundet med den ændrede opfattelse af tid. ”*Forretningssagerne går forud for alt. Hellere afstår jeg fra søvn, spise og drikke kan vente, men ikke forretningerne. De skal have deres tid ubeskåret. Aldrig sjuske en time bort. Den, der undgår det, er situationens herre. Den, der gør ordentlig brug af tiden og gør sig til herre over den, får det, han ønsker sig*”. Sådan skrev en ung handelsmand i 1433 og markerede derved, at hans tid ikke var styret af Gud, men alene af forretninger.⁶

Med til den ændrede opfattelse af tilværelsen hørte en ny forståelse af universet. ”*Et mekanisk univers, og Gud som den fuldkomne urmager*”, skrev biskop Nicole Oresme (ca. 1330-82) og skabte en metafor, der kom til at præge renæssancens naturfilosoffer. Således mente Descartes, at Gud var den store urmager, mens Robert Boyle omtalte universet som et kolossalt urværk. Endelig ville Johannes Kepler påvise, at den himmelske maskine ikke var at sammenligne med en guddommelig organisme, men med et urværk.

Indsigt i tiden

Vi kan dårligt forestille os omfanget af det pionerarbejde de tidlige urmagere udførte. Foruden selve konstruktionen måtte de udvikle nye værktøjer og håndværksteknikker for at kunne bygge deres maskiner. Det var ikke underligt, at de første mekaniske ure manglede præcision, men at de over-

Denne illustration er blevet udlagt som et originalt tysk træsnit fra 1500-tallet. I en række videnskabshistoriske værker bruges det som illustration på renessansens forestilling om det mekaniske univers. Imidlertid stammer træsnittet fra C. Flammarions: "L'Atmosphere" udgivet i Paris 1888 (kilde: www.stenomuseet.dk). 1800-tallets forsøg på at vække historien til live, var til tider så overbevisende, at de utilsigtet har misledt eftertidens forskere. Ill. fra C. Flammarion: L'Atmosphere. Paris, 1888.

hovedet blev bygget.

Selv om vi kender mestrene bag nogle af middelalderens mest storslåede urværker, så forbliver de fleste urmagere anonyme. Deres materialeforståelse vidner om en baggrund som grovsmede eller kanonstøbere. Men bag urenes konstruktioner gemmer sig en indsigt i samtidens naturforståelse samt et kendskab til teknik, som var helt unikt. I fremstillingen af maskiner var middelalderens urmagere de første, der bevidst forenede mekaniske principper med teoriene for fysik og matematik. Herved indvarslede de renessansens naturfilosofi, som gjorde den kvantificerede matematiske naturbeskrivelse til mål modsat middelalderens forsøg på at

forstå naturen i forhold til Gud. "Mål alt, hvad der er måleligt, og gør det måleligt, der endnu ikke er det", opfordrede Galilei og brugte selv en ny opfindelse som teleskopet i sit arbejde, ligesom han i øvrigt opfandt penduluret. Sammenfaldet mellem Nicole Oresmes urværksanalogi og det univers Descartes og Robert Boyle beskrev, var næppe tilfældig selvom der var et verdensbillede til forskel. Generelt er middelalderens bidrag til renessansens naturfilosofi ikke tilstrækkeligt belyst, men videnskabshistorikerne har erkendt, at der eksisterer en mere kompleks sammenhæng end tidligere antaget.⁷ En interessant vinkel på det fremtidige arbejde kunne være at undersøge om

naturfilosofferne i 1600-tallet med deres tiltagende empiriske arbejdsmetoder var inspireret af samme tankesæt som middelalderens købmænd. I hvert fald havde købmændene opnået målbare resultater ved at underlægge deres forretninger en kvantitativ tidsopfattelse.

Mekaniske begrænsninger var en væsentlig årsag til timens standardisering. Umiddelbart skulle man tro, at kirken ville have modsat sig indførelsen af de lige lange timer og derved tidens frigørelse fra solen – mennesket havde trods alt fået solen foræret på skabelsens tredje dag, så den kunne herske over dagen og natten. Men det var ikke tilfældet. Kirkens interesse for de mekaniske ure var en vigtig drivkraft for den nye måde at udregne tiden på. Til gengæld forholdte den sig skeptisk til forsøgene med at vurdere tiden økonomisk. Tiden tilhørte Gud og skulle ikke gøres til genstand for kommerciel spekulation. Karakteristisk udgik

urværksanalogien netop fra kirkens folk og tjente som en allegori på middelalderens geocentriske verdensbillede. Problemerne opstod først, da renæssancens naturfilosoffer udfordrede det gamle verdensbillede og den himmelske maskine fik en anden klang.

Jan Rindom

¹ Daniel J. Boorstin: *Tiden, Jorden og oceanerne (De gjorde verden større, bd. 1)*, 1992, s. 56-58.

² Bering-Liisberg: *Urets udvikling*, Kbh. 1905, s. 5-7.

³ Peter Øhrstrøm: *Tidens gang i tidens løb*, Aarhus 1985, s. 29.

⁴ Boorstin, s. 76.

⁵ Øhrstrøm, s. 41.

⁶ Kristof Glamann: *Time-out*, Kbh. 1998, s. 48.

⁷ Aksel Haaning: *Naturens Lys*, Kbh. 2001, s. 118.

En dansk naturvidenskabernes historie

Institut for Videnskabshistorie, Aarhus Universitet, har påbegyndt et femårigt projekt omkring udgivelsen af en naturvidenskabernes historie i Danmark. Artiklen præsenterer projektet og omtaler en række af de problemer, der uundgåeligt knytter sig til en sådan udgivelse.

Af Michael Sterll, mag. art. Botanisk Museum, Københavns Universitet.

Når jeg omtaler botanikeren Jens Peter Jacobsen og hans store betydning for introduktioner af Charles Darwins ideer om evolutionen for det danske publikum, er det kun de meget indforståede, der heri genkender forfatteren til *Fru Maria Grubbe* og *Niels Lyhne*. Videnskabshistorie har aldrig stået i første række herhjemme, og videnskabshistorikere har altid været en truet art. Med en overdreven reduktionisme plejer jeg at omtale disciplinen som en passion for pensionerede overlæger. Overdreven, fordi der i dag er et stigende antal specialestuderende og p.h.d.-studerende med tilknytning til såvel naturfaglige som humanistiske fag og til forskellige universiteter og forskningsinstitutioner, der koncentrerer sig om videnskabshistoriske emner. At Danmark netop har været værtsland for en international conference om den videnskabshistoriske biografi som genre, peger også i den samme retning.¹

Danmark har haft en historisk række af naturvidenskabelige forskere og utvivlsomt også sin egen forskningstradition, men vi har endnu ikke fået en sammenhængende fremstilling af disse emner. Der har været fremstillinger af enkelte fags og forskningsinstitutioners historie og biografier af særligt lysende personer, men selv om flere af disse fremstillinger er kommet vidt omkring og har været af fremragende kvalitet, har vi aldrig haft en samlet fremstilling med et bevidst videnskabshistorisk grundsyn til rådighed. Tyge Brahes og Niels Steensens liv og forskning er således særdeles velbelyste emner, og de vidt forskellige fremstillinger er oftest præget af et klart markeret – om

end sjældent formuleret – historiesyn, og der foreligger også grundige fremstillinger af mere institutionaliserede fænomener som Københavns Universitet, Den arabiske Rejse, de store havekspeditioner og dansk polarforskning. De ganske få forsøg, der har været med mere generelle fremstillinger, har imidlertid ikke været overbevisende. Men imellem Pierre Gassendis *Tychonis Brahei: Equitis dani, astronomorum coryphæi, Vita* fra 1654 – al videnskabshistories moder – og Alex Wittendorfs *Tyge Brahe* fra 1994 er der opstået et fag. Uanset at de to havde stort set det samme kildemateriale til rådighed for deres hver for sig fremragende fremstillinger, er de vidt forskellige; videnskabshistorien har i sine små 400 år såvel gennemgået en udvikling som skabt sine traditioner. Men i den samme periode er naturvidenskabernes historie forblevet afsnit trykt med småt i den rigtige Historie.

Det misforhold bliver der nu rettet op på. Institut for Videnskabshistorie ved Aarhus Universitet har med baggrund i en femårig bevilling fra Carlsbergfondet søsat et projekt, der i fire dansksprogede og ét engelsksprogede bind suppleret med et biografisk leksikon over danske videnskabsmænd og -kvinder sigter mod en samlet og sammenhængende fremstilling af dansk naturvidenskabs historie fra vikingerne og til nu, der udover at være rettet mod det hjemlige publikum også skal kunne tjene som internationalt tilgængeligt referenceværk.

Igennem en årrække har man med nu afdøde Olaf Pedersen som initiativtager skabt et meget levedygtigt miljø omkring

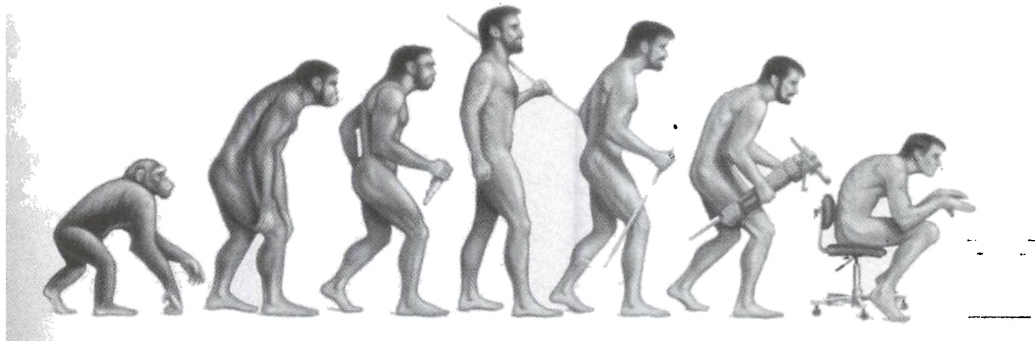
videnskabshistorie ved Aarhus Universitet, selv om hovedvægten, som det også fremgår af instituttets publikationsliste, hidtil har ligget på de eksakte videnskabers område. Man har i sandhed skuet mod det himmelske lys, mens den forskning, der færdes med blikket fæstet mod jorden, endnu ikke har vist den store gennemslagskraft. Ideen med at udgive et sådant samlet værk er ikke ny, og indenfor de seneste år har man i to af de lande, vi herhjemme ofte sammenligner os med, udgivet værker af denne karakter og af tilsvarende omfang.² De to vidt forskellige udgivelser fra Sverige og Holland er selvfølgelig blevet nærlæst af de implicerede. Om den tilsvarende belgiske udgave skal jeg undlade at udtale mig; fransksprogede udgivelser har erfaringsmæssigt ikke længere den store gennemslagskraft herhjemme.³

Udover den faste redaktionsgruppe bestående af professor Helge Kragh, lektor Henry Nielsen og adjunkt Peter C. Kjærsgaard med forskningsadjunkterne Anita Kildebæk Nielsen og Anja Skaar Jacobsen har man fra starten tilknyttet en talstærk kreds af sagkyndige som uformel "støttegruppe" og er nu i gang med at træffe de første af mange aftaler med de øvrige bidragsydere. Det danske værk bliver således et værk med mange bidragsydere på linie med det hollandske, selv om man på forhånd sigter mod en strammere central styring, end det hol-

landske resultat synes at antyde. På den anden side bliver det ikke – som det svenske – en enkeltpersons arbejde.

Redaktionsgruppen og støttegruppen har fra begyndelsen været fuldt opmærksomme på de mange problemer, der knytter sig til et sådant arbejde helt fra valget af den foreløbige arbejdstitel. Hvad menes med en dansk, med en naturvidenskabernes og med en historie? Eksisterer der overhovedet et afgrænset sagsforhold eller en kontekst, der gør en sådan fremstilling mulig? Mange af de problemer, der allerede er blevet debatteret og fortsat vil blive det under hele processen, er bestemt ikke af nyere dato. Man har allerede måttet træffe en række valg, men valgene synes mere primært at repræsentere det hensigtsmæssige uden at gøre krav på de dybere sandheder.

I denne forhåndsomtale vil det ikke være muligt at indpasse en egentlig introduktion til disciplinen videnskabshistorie, der i sig selv har en lang og meget varieret historiografi, men emnet vil snarest blive taget op i mere uddybende form. Udover de problemer, der knytter sig til enhver større historisk fremstilling, der forsøger at inddrage mange og meget forskelligartede emner under en samlet synsvinkel, og som derfor må inddrage mange og meget forskellige medarbejdere, møder projektet en række problemer, der ligger i dets dobbelte genstand. Når enkelte af dem

Menneskers opfattelse af menneskets udvikling har været et centralt tema i naturvidenskabernes historie og i Stephen Jay Goulds forfatterskab. I Wonderfull Life har han helliget et helt kapitel til en demonstration af, hvordan den oprindelige opfattelse af mennesket som udviklingens absolutte kulmination er blevet suppleret med nyere, mere finurlige udlægninger. Striben hér er dog af nyere dato.

trækkes frem hér, er det selvfølgelig ikke min hensigt at nå frem til allerede at stemple et sådant projekt som umuligt, men derimod at lykønske initiativet og at skabe en yderligere debat til nytte for dets mange deltagere og senere dets mange læsere. Det kan i denne sammenhæng kun anbefales at finde frem til projektets hjemmeside på www.ifa.au.dk/ivh og at klikke på DVH-projektet.

Det er efterhånden en banalitet at fremhæve naturvidenskabernes – og hér især de biologiskes – grundlæggende historiske karakter. Den almindelige accept af evolutionsteoriens *all true classification is genealogical*⁴ under én eller anden form har givet naturhistorien en karakter af “rigtig” historie, men historiesynet er i mange tilfælde forblevet en sært ureflekteret naiv-darwinisme og egentlige teknikker til at behandle de empiriske resultater som kildemateriale er ikke blevet udviklet. Videnskabernes historie blev længe set som endnu et eksempel på “*survival of the fittest*”, og i denne biologiske model blev individet opfattet som udviklingens bærer. Altså: Carl von Linné demonstrerede sin evne til at overleve ved at overleve og hans elever og efterfølgere kom til at udgøre arten og slægten, jævnfør titlen på F.A. Staffleus – fremragende – fremstilling: 1971 *Linnaeus and the Linnaeans*. Linné var i øvrigt selv den første til at opdele naturvidenskabsmændene på denne måde; i hans *Bibliotheca Botanica* fra 1736 opstillede han ligefrem en nøgle til bestemmelse af de “rigtige” forskere. Fagets tidligere udøvere blev af mange ofte nævnt – eller glemt – udfra: *In spite of the many points of interest, mention will only be made of those on which he expresses opinions that were ahead of his time and probably influenced the later development of botanical thought*.⁵

Det hidtil nu bedste hjemlige bud på en samlet fremstilling indenfor den gren af naturvidenskaberne, vi samlet betegner som naturhistorie, Naturens historiefortællere fra 1985 er derimod gennemgående præget af den neo-darwinistiske synteses natursyn, som

nærmest ureflekteret er overført til fremstillingens historiesyn.⁶ Denne lidt sure bemærkning til trods fortjener værket på mange måder at blive fremhævet for sine fortræffeligheder, der da også understreges af de forbløffende salgstal. Ikke mindst er det det værd at nævne dets umiddelbare læsbarhed og de prisværdige bestræbelser på at sætte de enkelte discipliner ind i deres kontekstualitet. Alligevel bærer det tydeligt præg af de 31 bidragsyderes mange forskelligheder – efter min noget overfladiske optælling var kun én af bidragsyderne historiker af profession, mens hovedparten var biologer af forskellig observans foruden en håndfuld filosoffer og sprogfolk suppleret med enkelte skønlitterære forfattere. Historikere synes ikke at have oplevet videnskabshistorie som en virkelig besættelse.

Som et eksempel på, at et mere nuanceret historiesyn kan kommet til udtryk selv blandt darwinister, plejer jeg at fremhæve den amerikanske palæontolog Stephen Jay Gould, en af de virkelige *entrepreneurs* i Darwin-industrien, der i sin omfattende produktion har leveret mange eksempler på en sikker behandling af det historiske håndværk og på et langt mere nuanceret historiesyn.⁷

En af forklaringerne på, at videnskabshistorie aldrig har haft den samme legitimitet blandt faghistorikere som fagets mange andre discipliner, er måske det store antal ikke-faghistorikere, der i tidens løb har kastet sig over videnskabshistoriske emner. Og det er der da ofte kommet fremragende resultater ud af. Hovedtendensen har altid været, at et fags historie blev skrevet af fagets udøvere, og den hyppigste forklaring på dette forhold har været, at området stillede så store krav til faglig indsigt, at opgaven ikke kunne overlades til andre. Resultatet har ofte været, at selv ellers læseværdige videnskabshistoriske fremstillinger har båret tydeligt præg af, at Kristian Erslev ikke hørte til forfatterens favoritlæsning. I bedste fald synes mange nyere videnskabshistoriske fremstillinger implicite historiesyn baseret på en skønsom blanding af andenhåndslæsning af Charles Darwin, Karl

R. Popper og Thomas S. Kuhn. Området vil som allerede nævnt blive taget op i en kommende artikel.

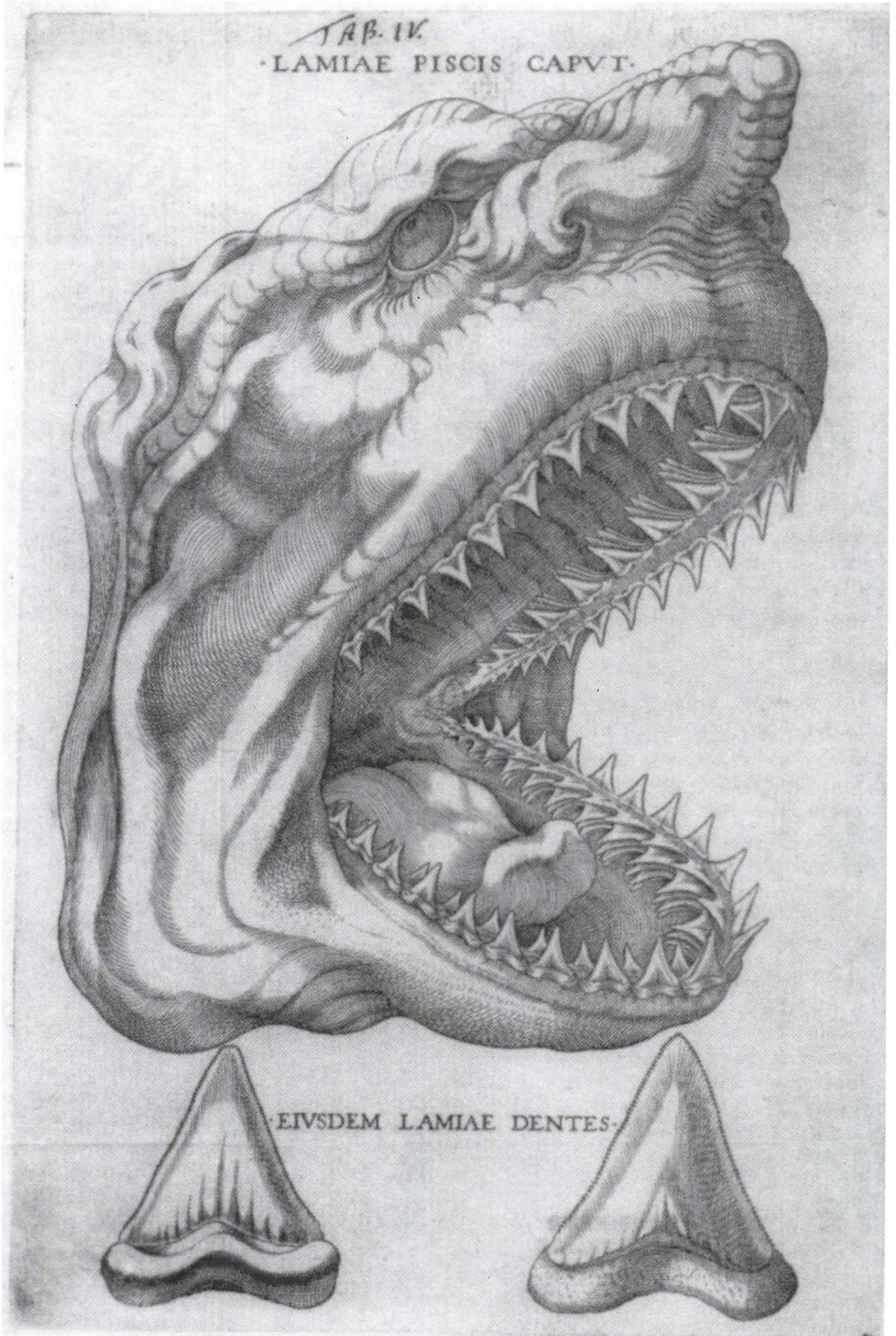
Men giver det overhovedet nogen mening at anskue de dybt forskellige naturvidenskabelige discipliner under ét og at gøre det udfra en national synsvinkel? Er naturvidenskaberne ikke netop af natur grænseoverskridende og internationale? På mit institut er de medarbejdere, der hovedsageligt beskæftiger sig med danske forhold, så absolut i mindretal, og vore mange gæsteforskere etniske baggrund afspejler bestemt ikke "de harniskklædte Kæmper, udhvilende fra Strid". Mange danske naturforskere tilbringer langt størstedelen af deres produktive år i det store udland, og det var stort set kun i det 19. århundrede, at danske naturvidenskabsmænd publicerede deres resultater på dansk. Vi har lige siden beklaget os over, at perioden bliver overset internationalt. En udtrykt forståelse af forskningen som forbundet med nationens skæbne forekommer mig også at høre den samme periode – og den foregående menneskealder – til. Og hvad har en kvantefysiker, der søger den ene store lovmæssighed i naturen til fælles med biologerne, der søger at skabe overblik i dens store uorden?

Styregruppen for Dansk Videnskabshistorie har allerede besluttet at holde hovedparten af det lægevidenskabelige og det polytekniske område ude fra fremstillingen. Læs begrundelserne på den nævnte hjemmeside. Jeg er ganske enig i afgrænsningen, men unægtelig lidt bekymret. Forskningen og forskernes baggrund må da have sat sig spor som en mentalitetshistorisk parameter. Naturvidenskabernes historie må nødvendigvis være blevet præget af forskernes uddannelsesmæssige baggrund, og disse fags historie må derfor inddrages i naturvidenskabernes kontekstualitet. Imellem de helt store var Alexander von Humboldt og Henrik Steffens begge mineingenører, Carl von Linné var læge og Nathanael Wallich var kirurg. Egentlig var det kun Charles Darwin og størstedelen af hans lærere, der i det mindste fastholdt den middelalderlige

tradition ved at være uddannet teologer. Det samme gælder for en lang række hjemlige og udenlandske forskere, der måske har sat sig mindre spor i dansk naturvidenskabs historie.

Som et sidste problem fortjener modtagerforestillingen også at blive nævnt. Det er almindeligt at hævde, at faghistorie i modsætning til andre videnskaber og hér ikke mindst naturvidenskabernes ikke har behov for et egentligt fagsprog. Når historiske fremstillinger kan være ulæselige, er det ikke på grund af deres vanskeligt tilgængelige fagsprog, men alene på grund af forfatterens ringe sproglige formåen. Helt anderledes forholdet det sig for naturvidenskabernes vedkommende. Her er en veludviklet og éntydig faglig terminologi nærmest en indforstået forudsætning. Dette forhold er i sig selv resultatet af en historisk proces; mens det således er muligt for enhver danned læser at komme igennem *Arternes Oprindelse* blot med assistance af en kommenteret liste over de mere sære dyre- og plantenavne som støtte, er det stort set umuligt for andre end fagets egne udøvere at læse sig igennem en moderne fremstilling af evolutionsbiologi. Personligt ville jeg føle mig på meget usikker grund ved at skulle skrive en alment fattelig fremstilling af phylogenetisk taxonomi. På de "hårde" naturfags område er denne udvikling endnu mere iøjnefaldende. En dansk naturvidenskabernes historie, der netop sigter mod et

Under sit flerårige ophold ved Medici-hoffet havde Niels Steensen lejlighed til at dissekere en hvidhaj – Carcharodon carcharias – der netop var blevet landet ved Livorno. Hans forståelse af uhyrets drabelige tandsæt fik ham til at foretage sammenligninger med de velkendte glossae petrae fra Alpernes kalksten. Det førte først til hans teori om fossilers oprindelse og senere til hans formulering af superpositionsprincippet – reglerne for geologiske lags kronologiske sammenhæng. Steensen er imellem hovedfigurerne i naturvidenskabernes historie, men illustrerer på samme tid de afgrænsningsmæssige vanskeligheder ved at skrive en dansk naturvidenskabernes historie. (Jan Teuber: Højdepunkter i dansk naturvidenskab, s. 66).

bredt publikum, må fra begyndelsen være sig dette problem bevidst; det stiller ikke blot krav om stor sproglig formåen hos de enkelte bidragsydere, men også om en behård redaktionel procedure.

Det helt afgørende spørgsmål for en sådan kontekstualistisk fremstilling kommer til at dreje sig om samspillet imellem naturvidenskaberne og det omgivende samfund. Niels Bohr blev allerede i levende live et nationalt ikon, og kun fanatikere har protesteret over hans piberygende portræt på vore pengesedler, men i hvilket omfang – om noget – har hans og andre naturforskere ændret vores verdens- og Danmarksbillede? Det er let nok med Benjamin Franklin, der udviklede både lynaflederen og glasharmonikaen, men for det store flertal af forskere, der aldrig efterlod sig sådanne materielle resultater, er det svært at demonstrere noget samspil. Det mest iøjnefaldende resultat af den danske naturhistoriker Nathanael Wallichs virke er utvivlsomt, introduktionen af theplanten på det indiske subkontinent og – her hjemme – at Bjergskovranke – *Clematis montana* dyrkes i stort set enhver have, mens hans demonstration af muligheden for en ung dansker af anden etnisk baggrund for at bane sig vej igennem det danske uddannelsessystem og at få sin velfortjente plads på det nationale billedgalleri på Frederiksborg endnu kun er kendt i snævre kredse.⁸ Og P.W. Lunds rolle i Danmarkshistorien synes først at være begyndt med hans langt senere rolle som tragisk romanfigur.

Som nævnt indledningsvis har initiativtagerne til den kommende udgivelse været sig disse og mange andre problemer bevidst fra den tidligste begyndelse. De hidtidige erfaringer fra det indledende arbejde tyder også på, at denne bevidsthed kommer tydeligt til orde. Det er mit håb, at mange flere med interesse for området vil blande sig i denne debat, og at projektets hjemmeside vil blive overordentligt velbesøgt.

Michael Sterll

¹ Workshop on The Poetics in Science, Technology and Medicine. Magleås 22.-26. maj 2002.

² I Holland har man i 1999 udgivet *The History of Science in the Netherlands: Survey, Themes and References*. – Leiden under redaktion af Klaas van Berkel, Albert van Helden og Lodewijk C. Palm, og i Sverige er *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år*. – Stockholm af Tore Frängsmyr udkommet i 2000.

³ Halleux, R. et al.: 1998-2001 *Histoire des sciences en Belgique* 1- 4. – Bruxelles.

⁴ Darwin, C.: 1859 *On the Origin of Species*.

⁵ Morton, A.G.: 1981 *History of Botanical Science*:173. – London. I en meget grundig omtale af den tyske renaissance-botaniker Joachim Jung.

⁶ Bonde, N., Hoffmeyer, J. & Stangerup, H. ed.: 1985 *Naturens Historiefortællere*. – København

⁷ Stephen Jay Goulds forfatterskab består dels af fremstillinger indenfor hans fagområder, kvartærpalæontologi og evolutionsteori e.g. Gould, S.J. & Eldridge, N.:1972 *Punctuated equilibria: an alternative to phyletic gradualism* in Schopf, T.J.M. ed.: *Models in Paleobiology*, der indeholder den vel nok mest betydningsfulde revision af den klassiske Darwinisme i det 20. århundrede, Gould, S.J.: 1989 *Wonderful Life: The Burgess Shale and the Nature of History* hvis centrale afsnit behandler det naturfaglige historiesyn, og Gould, S.J.:2002 *The Structure of Evolutionary Theory*, der er hans sammenfattende fremstilling – 1333 sider – af et langt livs arbejde med evolutionsteorien. Men de mest læste dele af forfatterskabet er utvivlsomt hans mange essaysamlinger om naturen og dens sære historie e.g. Gould, S.J.: 1977 *Ever since Darwin*, 1984 *The Mismeasure of Man* og 1985 *The Flamingo's Smile*. En stor del af forfatterskabet foreligger i dansk oversættelse og kan varmt anbefales; selv ikke biologisk orienterede læsere vil kunne glæde sig over Goulds suveræne sprogbehandling.

⁸ Sterll, M.: 2001 Nathanael Wallich (1785-1854) – vor hæderlige Landsmand. *Rambam* 10 & 2002 *Clematis montana* Buch.-Ham. ex DC (Ranunculaceae) – Bjergskovranke - Portræt af en gæst fra Verdens Tag. *Dansk Dendrologisks Årsskrift*. i.p.

Runernes undergang?

En replik

Af Marie Stoklund, Runologisk Laboratorium, Danske Afdeling, Nationalmuseet og Michael Lerche Nielsen, Institut for Navneforskning, Københavns Universitet

Vi har med stor interesse læst Anders Lundt Hansens artikel "Runernes undergang" i 1066 2002: 2. Der er desværre kun få her i landet, der beskæftiger sig aktivt med runeskriften, og der er derfor grund til at glæde sig, hver gang nogen tager emnet op. Der er dog nogle af Lundt Hansens iagttagelser og konstateringer, som vi mener må kommenteres.

Det gælder i første omgang hans periodeafgrænsning af runerne fra ca. år 400 til år 1200. Den ældste kendte, arkæologisk daterede runeindskrift findes på Vimose-kammen fra ca. 150 e.Kr., mens der kendes profane runeindskrifter fra middelalderen langt op i 1300-tallet, ja endog 1400-tallet. Er dette relevant at få med? Ja, i den forstand, at tidligere håndbøgers "fundtomme perioder" og dateringer af runebrugen i dag må anses for helt forældede. Vi må nu regne med, at der har eksisteret et i hvert fald rudimentært kendskab til runerne helt frem til det tidspunkt omkring år 1600, hvor lærde renæssanceforskere begyndte at interessere sig for runerne ud fra en antikvarisk interesse. På sin vis er det derfor misvisende at tale om "runernes undergang".

Tilsvarende gælder det, at vi må anlægge et mere nuanceret syn på runernes brug i middelalderen, dels omkring den profane brug af runer i byernes håndværkermiljøer, dels anvendelsen af runer inden for middelalderens dominerende kulturmagt, den katolske kirke. I de righoldige runefund fra Bergen har man blandt de personer, der nævnes i indskrifterne, identificeret navne på gejstlige, der har været knyttet til domkapitlet. Det betyder i princippet, at samme person kan have skrevet pergamentdiplomer med latinsk skrift om eftermiddagen for om

aftenen at have snittet runepinde i krostuen. De to skriftsystemer har kunnet køre parallelt, men med hver deres domæneområder.

På dansk grund spiller det gejstlige miljø omkring Lund givetvis en tilsvarende væsentlig rolle i runeskriftens historie i middelalderen: I et skånsk kloster, Herrevad har været foreslået, har man nedskrevet dels skånske lov og skånske kirkelov, dels to kongerækker og en beskrivelse af grænsen mellem Danmark og Sverige med runer i den såkaldte Codex Runicus (på Det Arnamagnæanske Institut, Københavns Universitet), og der kendes yderligere et fragment af et andet rune håndskrift med en religiøs tekst, Mariaklagen, der er blevet oversat til skånsk fra latin (i Kungliga Biblioteket, Stockholm). Disse runetekster er interessante derved, at skrivefejl i håndskrifterne afslører, at der er benyttet skriftlige forlæg skrevet med latinske bogstaver. Noget tilsvarende er observeret bl.a. i forbindelse med nogle af runeindskrifterne (folkesproglige eller latinske) på de blyamuletter, der er fundet i stort tal de senere år. Det samme gælder latinske runeindskrifter på træpinde i Norge. Tilsammen viser disse fund et meget komplekst samspil mellem de to skriftsystemer.

Som Anders Lundt Hansen nævner, var runeskriften i middelalderen de latinske bogstaver overlegne med hensyn til gengivelsen af det talte sprog. Til gengæld har der næppe - bortset fra enkelte forsøg med at skrive rune håndskrifter (vel udsprunget af en national/antikvarisk interesse) - været undervist systematisk i runer i skriptorierne. Tværtimod har man herset med disciplene, for at de skulle tilegne sig så gode

latinkundskaber som muligt, og hele det akademiske sprog har været latin, fuldstændigt svarende til, at man i nutiden i stigende grad indfører engelsk som virksomhedssprog, *lingua franca*.

Den kamp, som Anders Lundt Hansen stiller op mellem "runer og romerskriften", er derfor nok noget hårdt trukket op. Han nævner, at Absalon ikke var en runemodstander, fordi hans navn nævnes på en middelalderlig runesten ved Norra Åsum Kirke i Østskåne. Denne sten er – som Lundt Hansen nævner – interessant ved, at den ligner ældre vikingetidssten, mens den egentlig er en kirkebyggersten og en bøn for levende personer (Absalon og Esbern Mule). Hele stenen må ses som en parafrase og som et udslag af den nationale/historiske interesse, der også kommer til udtryk i Saxos *Gesta Danorum*. Absalons fætter Sune Ebbesen satte i øvrigt en lignende kirkebyggerindskrift over døren på rundkirken i Bjernede på Sjælland, denne gang på formfuldendt latin. Lundt Hansens tilhænger- og modstandermetaforik i forbindelse med Absalons optræden på runestenen fra Norra Åsum giver efter vores opfattelse et helt forkert indtryk af de skrifthistoriske vidnesbyrd.

Når vi fremsætter disse bemærkninger, er det, fordi vi ved læsningen fornemmer, at Anders Lundt Hansen rammer en smule skævt i sin karakteristik. Det er tydeligt ud fra de henvisninger, han bringer, at han ikke har benyttet de nyeste artikler, der er kommet om emnet på dansk de senere år, fx "Runer" i *Den Store Danske Encyklopædi* bd.

16, 2000 (s. 382 f.), eller bidragene i to bøger, der udkom i tilknytning til den store udstilling *Viking og Hvidekrist* (i Paris/Berlin 1992, Nationalmuseet 1993): Niels Lund (red.), *Norden og Europa i vikingetid og tidlig middelalder*, København 1993 (heri Thor-kil Damsgaard Olsen: *Skriften og sproget ca. 800-1200*, s. 152-162) samt Niels Lund (red.), *Viking og Hvidekrist: Et internationalt symposium om Norden og Europa i den sene vikingetid og middelalder*, København 2000 (heri Marie Stoklund: *Runer og skriftkyndighed*, s. 79-92). Endvidere kunne nævnes afsnittet om runer i udstillingskataloget *Margrethe 1. Nordens Frue og Husbond. Kalmarunionen 600 år: Essays og Udstillingskatalog 1996*, red. Poul Grønder-Hansen, s. 149-152. Endelig kunne Anders Lundt Hansen måske også have nævnt et nyere danskspeciale skrevet af Jakob Povl Holck: *Runer og Romerskrift* (1996).

Al denne *besserwissen* må ikke opfattes som en mavesur kritik af Anders Lundt Hansen. På den anden side er det vigtigt at opnå kontakt med de relevante faglige miljøer, særlig når man som Lundt Hansen vil arbejde med et tværvideenskabeligt område som runer, latinsk skrift og literacy. Den faglige opsplitning i discipliner som arkæologi, historie og filologi er, særlig når man betragter den ud fra en museumsfaglig indfaldsvinkel, en hæmsko for den faglige videreudvikling. Hvad værre er, så medfører den alt for ofte, at der skrives lærde betragtninger ud fra – viser det sig – forældede præmisser.

Marie Stoklund & Henrik Lerche Nielsen

Nyt standardværk for alle historieinteresserede

Af Trine Lassen, *cand.mag., ph.d.-stipendiat ved Institut for Historie, Københavns Universitet.*

Tønnes Bekker-Nielsen, Bernard Eric Jensen, Nils Arne Sørensen & Paul Ulf-Møller (red.). *Gads Historie Leksikon. Gads Forlag 2001. 720 sider. 299 kr.*

I rækken af Gads forskellige leksika udkom sidste år et for historie, *Gads Historie Leksikon*. Dette leksikon er intet mindre end et nyt standardværk for alle historieinteresserede. Leksikonet rummer trods sit beskedne format omkring 2500 opslagsord. Opslagene beskriver historiske emner, personer, begreber og begivenheder fra oldtid til nutid, og prioriteringen er vellykket. Binde-streghistoriens påvirkning på historiefagets genstandsfelter er medinddraget på en måde, så det traditionelle stof stadig hænger sammen. De små mænds og landes historie overskygger ikke de stores eller omvendt. Den politiske historie har således fået en fyldig omtale samtidig med, at der er blevet plads til opslag om eksempelvis hverdagslivet og kønnenes historie. Derudover har prioriteringen tilgodeset omtale af forhold, der har været centrale for den overordnede historiske udvikling, samt emner med tilknytning til Danmarks historie.

Først og fremmest må opslagene om historisk metode og teori fremhæves. De er lidt af en præstation og alle skrevet af Bernard Eric Jensen. Slå for eksempel op under Historisk metode og følg henvisningerne rundt til begrebshistorie, diskurshistorie, den sproglige vending og så videre og få styr på historikerens vidtrækkende arbejdsfelt og metode.

Det næstbedste ved Gads leksikon er behandlingen af de historiske begreber. Vi kender alle til at støde på udtryk og begreber, vi ikke rigtig kender. Tit må man ved sådanne begrebsafklaringer ty til alenlange specialiserede opslagsværker, som har det med at vokse og vokse. Man kender derfor kun opslagsværkerne for sine egne interessefelter. Mange af værkets begrebsopslag kan fremhæves eksempelvis hegemoni, forgangen fremtid og offentlighed, men min lakmus prøve er altid at kigge under kultur.

Kulturbegrebet, som måske kun overgås i kompleksitet af sit modbegreb natur, er kort og overskueligt fremlagt i leksikonet. Opslaget er delt i tre overskrifter. Først Konkurrerende

kulturbegreber hvor der gøres rede for begrebets historiografi. Her træder selve begrebsanvendelsen frem for ophavsmændene. En yderst fornuftig disposition for dem kan man læse om et andet sted nemlig i det følgende opslag på Kulturhistorie. Kultur henviste oprindeligt til en målrettet forandringsproces og kaldes i opslaget det civilisatoriske kulturbegreb. Herder opponerede og mente ikke kultur skulle forstås i ental, men etnisk. En tredje betydning fik begrebet som refererende til et bestemt sæt menneskelige aktiviteter og frembringelser, altså som en samfundsmæssig sektor på linje med kunst. Anden overskrift: Et nutidigt kulturbegreb beskriver kulturbegrebet i sin fulde elasticitet. Kultur forstås nu mere i sammenhæng med identitet og socialisation. Kultur er den menneskelig betydnings- og værdidannende tilegnelse og skabelse, men er samtidig det betydnings- og værdidannende mønster, som mennesket udøver sin praksis i. Kultur er altså en dialektisk samlebetegnelse for menneskers betydningsdannende praksisser, og hvad der bliver frembragt gennem disse praksisser. Opslagets sidste overskrift Monokulturelt versus flerkulturelt behandler samfundets forskellige kulturelle grupperinger, og man aner kulturhistorikerens svære distinktion mellem individ, gruppe og samfund, for mangfoldigheden er jo egentlig ligeså interessant som kollektivet. Kulturbegrebet er svære sager at skrive om. Jeg har selv forsøgt og prøvet at lure andre kunsten af, og jeg har ikke før set det gjort tilsvarende kort og godt.

Til sidst skal de fire forfattere have ros for deres sprog, for det er også godt. Værket er gennemgående præget af korte beskrivelser og forklaringer, som man kan forstå. Opslagene er ikke systematisk afsluttet med kildehenvisninger, men de findes enkelte steder i brødteksten. Jeg finder disponeringen her i orden, idet anførelsen af kildehenvisningerne givetvis ville være have reduceret antallet af opslag, ligesom det ville have forøget bogens pris. Bogens eneste mangel er fraværet af et opslagsregister. Dette opvejes kun delvist af opslagene kursiverede henvisninger.

For de professionelle historikere er bogen her at betragte som lidt af et kanontilbud. Ingen gør sig illusioner om at vide alt om historien

eller historierne, men med dette opslagsværk ved hånden kan man komme forbløffende langt på kort tid. Bevares opslagene kan ikke beteg-

nes som udtømmende; man er måske ikke godt klædt på, men dog anstændigt tildækket. Et figenblad til 299,- kroner.

Trine Lassen

Godt leksikon for de virkelig interesserede

Af Kasper Elmquist Jørgensen, cand. mag., ph.d.-stipendiat ved Center for Virksomhedshistorie, Handelshøjskolen i København.

Hans Kirchhoff, John T. Lauridsen & Aage Trommer (red.). *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940 – 1945*. Gads Forlag 2002. 550 sider. 369 kr.

Ekspertisen og det faglige niveau er højt i det nye leksikon om dansk besættelsestid. Værket afløser den mere end 20 år gamle opslagsbog *Besættelsens Hvem Hvad Hvor*. I alt har 50 eksperter bidraget til værkets ca. 400 opslag på 550 sider. Opslagene fylder altså i gennemsnit næsten halvanden side, hvilket giver nogle ganske lange artikler. Ambitionen er således ikke blot kortfattede faktaopslag. Der er lagt vægt på at fremstille forholdene grundigt med plads til analyse. Og til stor nytte for den interesserede læser findes der efter hvert opslag kortfattede litteraturhenvisninger til videre læsning om emnet. Endvidere er der et register, der kompenserer for det trods alt ganske lille antal opslag i leksikonet.

Der er dog visse mangler: eksempelvis er der ikke er blevet plads til et opslag om Hartvig Frisch, men som man i mangel af bedre kan finde 8 henvisninger til i registret. Med bogen *Pest over Europa* fra 1933 markerede Frisch sig som den førende danske socialdemokratiske ideolog, og han vakte senere opsigt ved at være en af de få politikere, som stod ved principperne bag samarbejdspolitikken og kritiserede stikkerlikvideringerne, som han kaldte mord. I sidste ende er det selvfølgelig en skønssag, hvem og hvad der skal have egne opslag, men det illustrerer problemet ved i et leksikon at have så få opslag, som det her er tilfældet. I stedet for at kunne nøjes med at læse et opslag om Hartvig Frisch, er læseren altså nødt til at læse 8 opslag, og det er problematisk, da adgangen til den hurtige viden her forsvinder. Den væsentligste kritik mod værket er, at det har for få opslag og derfor bliver mindre brugbart som opslagsværk.

Der er altså tale om et lærd specialleksikon for læsere med særlig stor interesse for besættelsesårene 1940-45. De kun mere overfladisk interesserede vil nok finde værket for grundigt og seriøst, men for den interesserede er der stof til mange timers spændende læsning i selskab med generelt velskrevne artikler.

Hovedvægten i leksikonet er lagt på politiske forhold, men med plads til fyldig omtale af økonomiske og kulturelle forhold i bred forstand, og der er opslag om dannelsen af historiebevidstheden om besættelsestiden. Heldigvis er der også blevet plads til omtale af de nyere forskningsresultater i de tidligere så tabubelagte emner som tyskerpigerne og det nazistiske Frikorps Danmark.

Værket er i sig selv et håndgribeligt bevis på den overvældende interesse, der står om netop den periode i Danmarkshistorien. Monumentaliseringen af de fem år har ofte medført en isoleret beskrivelse af tiden. Det er derfor godt, at der i leksikonet bliver lagt vægt på at vise, hvordan udviklingen på en lang række områder i årene inden besættelsen er vigtig at medtage for at få en mere fuldstændig forståelse af perioden. Det gælder f.eks. forståelsen af de økonomiske forhold under besættelsen, som bliver bedre ved også at behandle 30'ernes reguleringspolitik med oprettelsen af Valuta-centralen, der faktisk trak på erfaringerne fra reguleringsøkonomien under 1. verdenskrig, som det også fremgår af leksikonet. På tilsvarende vis er bl.a. sikkerhedspolitikken og flytningepolitikken set i sammenhæng med forholdene i 30'erne. Andre af de behandlede emner peger på tilsvarende vis frem i tiden. Det gælder eksempelvis retsopgøret og erindringsdannelsen om besættelsen.

Desværre har der indsneget sig nogle fejl i leksikonet. Den mindste er en fejldatering af Hartvig Frischs *Pest over Europa* – den udkom i 1933 og ikke i 1935, som der står i artiklen om censur. Værre er den meningsforstyrende

fejl, at den danske gesandt i Berlin Herluf Zahle i registerhenvisningen forveksles med den radikale justitsminister C. Th. Zahle. Det er en skam, da det skæmmer billedet af et ellers solidt værk.

Alt i alt er det et leksikon, jeg absolut kan anbefale til interesserede fagfolk og andre virkelig interesserede, mens andre mere overfladisk interesserede nok vil have knap så stor glæde af værket.

Kasper Elmquist Jørgensen

Nyt lys over forholdet mellem Danmark og DDR

Af Jakob Sørensen, *caud.mag.*, undervisningsassistent, Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Thomas Wegener Friis: Den nye nabo - DDR's forhold til Danmark 1949-1960. SFAH's skriftserie nr. 43, SFAH, 2001, 160 s., ill. 225 kr (175 kr for medlemmer af SFAH).

Som forfatteren ganske rigtigt påpeger, er forholdet mellem Danmark og DDR ikke særligt indgående beskrevet i faglitteraturen. Dette kan imidlertid ikke længere siges at være tilfældet nu, hvor Thomas Wegener Friis' bog foreligger. Her behandles de første elleve år af DDR's levetid. Bogen baserer sig på Wegener Friis' speciale fra Syddansk Universitetscenter, for samme vandt han Arbejderhistorie prisen i 2000.

Bogen er delt op i tre omtrent lige store dele, den første „DDR's internationale position i 1950'erne“ siger sig selv. Den næste, „Østersøugerne“, er en gennemgang af en række festivaler, DDR satte i gang for at knytte kontakter til blandt andet Danmark via uofficielle kanaler. Årsagen dertil var simpel. DDR blev først anerkendt af Danmark i 1973, og indtil da måtte kontakter nødvendigvis ske på mere eller mindre opfindsomme måder. „Østersøugerne“ var en af dem. Bogens sidste del – „Rollbahn der Bonner Militaristen“ – behandler den østtyske militære efterretnings-tjenestes virke og indsats over for Danmark.

Jeg vil i det efterfølgende gennemgå bogens tre dele, men først vil jeg dog knytte nogle kommentarer til de indledende kapitler, der på glimrende vis redegør for bogens problemstilling, litteraturen på området og det arkivmateriale, som værket baserer sig på. Lidt naivt kaster Wegener Friis sig ud i overvejelser om nytten af at beskæftige sig med den kolde krig. Ud fra en overfladisk betragtning „synes den tid at være forsvundet; vi går i det samme tøj, ser det samme fjernsyn, spiser de samme burgere og brokker os over de samme

politikere“ (s. 10). Men trods det, at verden tilsyneladende er upåvirket af den kolde krig, når Wegener Friis dog hurtigt frem til, at de fyre år, den kolde krig varede, stadig er en del af folk på begge sider af det sammensunkne jerntæppe, og i og med at systemkonflikten således nu (ved nærmere eftertanke) er en væsentlig del af det Wegener Friis kalder den kollektive erindringskat, så har danskerne ”krav på en grundig historisk bearbejdning af emnet“ (s. 10). Forholdet mellem DDR og Danmark i perioden er naturligvis interessant, upåagtet det tøj vi går i, og den mad vi spiser, simpelthen fordi situationen var unik. To potentielle fjendestater begge medlemmer af forsvarsforbund, der havde det formål at holde hinanden skak, og begge med interesser i Østersøen. Lægger man dertil, at de to stater var en del af henholdsvis det kapitalistiske og det kommunistiske system, ja, så behøver jeg ikke at overtale yderligere for at vedgå, at dette i allerhøjeste grad er nødvendig forskning.

Hvad angår litteraturen på området, gennemgås den hurtigt og klart i det relevante afsnit. Kun enkelte herhjemme (Karl Christian Lammers og Carl Axel Gemzell) har med fagligt fundament under fødderne beskrevet emnet, mens der i tilgift er kommet et par uskønne bøger af journalisterne Mette Herborg og Per Michaelsen, begge med udgangspunkt i de berømte Stasi-arkiver. Wegener Friis har naturligvis taget konsekvensen af det ringe udbud af litteratur, og således er bogen primært skrevet på baggrund af upubliceret kildemateriale. Mindre kan man vel heller ikke forlange, når nu emnet er så uopdyrket som det er? På trods af at DDR's ledelse i landets sidste tid brugte megen tid på at destruere arkivmateriale – det gik hårdest ud over den militære efterretnings-tjeneste – har Wegener Friis fundet en hel del materiale til sin forskning, og som han lidt

kryptisk pointerer: ”Det er vigtigt at understrege, at arkivmaterialet har været så omfattende, at de kilder, der til slut er benyttet i fremstillingen, er produktet af en lang udvælgelsesproces.” (s. 18). Ja, sådan er arkivararbejde vel som regel? Man efterlades med undren, når man øverst på side 19 hører, at vrede borgere forhindrede Stasi i at destruere deres arkivmateriale og nederst på samme side kan læse, at Stasimaterialet ikke har leveret væsentlige informationer om forholdet mellem DDR og Danmark, fordi ”det lykkedes den hemmelige tjeneste at destruere store dele af de akter”. Materialet, der først var reddet, men altså alligevel i stor stil blev destrueret, har således desværre ikke kunnet finde vej til undersøgelsen.

Bogens første del er spændende og særdeles relevant for forståelsen af ikke blot DDR i perioden, men så sandelig også af de hjemlige kommunister i DKP. Ikke overraskende var netop DKP Østtysklands eneste farbare vej til informationer og anerkendelse i det danske samfund, men kontakterne, som man kunne skabe gennem DKP, viste sig hurtigt at være ufrugtbare. Som Wegener Friis glimrende illustrerer, skifter DDR løbende taktik i bogens periode og forsøgte på talrige måder at få et fodfæste i Danmark. I 1956 lykkedes det at få oprettet en handelsrepræsentation i Danmark, men det var fra uventet hold, at hjælpen kom. Det var nemlig de magtfulde erhvervsorganisationer Grosserer-societetet, Provinshandelskammeret, Industrirådet og Landbrugerådet, der banede vejen. Samhandlen blev stabiliseret, og specielt smør og oksekød blev eksporteret til DDR.

Bogens anden del omhandler specifikt de såkaldte „Østersøuger“, der som før nævnt var endnu en spydspids for DDR's arbejde for at opnå anerkendelse. Den årligt tilbagevendende begivenhed stod på fra 1958 til 1975 og var på mange måder en succes for styret i DDR. Som Wegener Friis skriver, blev DDR's skandinavienspolitik her fremført i komprimeret form. Østersøugerne befandt sig i gråzonen mellem officiel og uofficiel kontakt. Fra DDR's side blev der ikke sparet på noget, og talrige institutioner var inddraget i arbejdet. Der var naturligvis mange mål med afholdelse af ugerne. Indadtil viste DDR-styret over for sin befolkning, at man havde en udtalt fredsvilje, og at andre landes repræsentanter vendte sig imod DDR for at søge inspiration. Udadtil var det blandt andet DDR's mål, at staterne langs Østersøen skulle underskive en ikkeangrebspagt med

hinanden, og at Østersøen skulle være atomfri zone. Forslagene var på én og samme gang med til at demonstrere den store østtyske fredsvilje, og dertil var de fuldstændig uopnåelige.

DKP var naturligvis med til Østersøugerne, hvilket understreger den dobbelthed, hvormed styret i Østtyskland så på det danske kommunistparti. Dels var man naturligvis glade for de engagerede danskere, der i stort antal deltog, dels var man klar over, at netop deres tilstedeværelse var en hindring for en deltagelse af brede danske kredse, primært Socialdemokratiet. Det lykkedes imidlertid for DDR at lokke stadig flere og flere til Østersøugerne, enkelte danske folketingsmedlemmer deltog, specielt af radikal observans.

Bogens tredje del, „Rollbahn der Bonner Militaristen“, er bogens mest spændende. Trods fredsparolerne ved Østersøugerne var det naturligt for DDR via sit medlemskab af Warszawa-pagten at forberede sig på konfrontation med Vesten. I den periode, bogen dækker, er det primært Vesttyskland, der er på dagsordenen i de militære analyser, og i denne sammenhæng indgik Danmark kun som opmarchområde for vesttyske styrker. For DDR var det den altoverskyggende frygt, at Vesttyskland ville overtage NATO indefra og kaste sig ud i en ny aggression lig Hitlers.

Et mål for DDR var således at svække NATO-samarbejdet, og i den henseende var Danmark interessant for det østtyske styre. Danmark blev opfattet som det svageste led i kæden og følgelig som et springbrædt for uro i NATO-geledderne. På den måde opererede DDR med en to-strengt strategi, den primære var stadig anerkendelse af DDR, den sekundære svækkelse af NATO via fredsarbejdet.

Ingen konkrete angrebsplaner mod Danmark indgik imidlertid som en fast del af den østtyske militærdoktrin i perioden, hvilket tydeligt fremgår af de forskellige militærovelser, der blev afholdt i samarbejde med Sovjet og Polen. Informationer om det danske forsvar havde man fra åbne kilder, og i flere tilfælde var oplysningerne viderebragt af danske kommunister, der vanen tro havde tendens til at overdrive.

Det typiske træk ved det materiale, Wegener Friis har gennemgået, er, at Danmarks rolle gennem perioden er defineret i kraft af det danske tilhørsforhold til Vesttyskland. Imidlertid viser der sig ved årsskiftet 1960/61 en markant stigning i interessen for danske militære forhold, hele fire rapporter helliger

sig dette emne. Spørgsmålet om DDR's stigende interesse for Danmark følges desværre ikke til dørs, blandt andet på grund af bogens periodisering. Afslutningsvis tager Wegener Friis diskussionen om et muligt østtysk agentnetværk i Danmark op, men afkræfter det stort set. Rekruteringsgrundlaget var simpelthen ikke til det.

Wegener Friis har skrevet en god bog, ingen tvivl om det. Den er i alle henseender veldokumenteret, der er et grundigt noteapparat, og der skal ikke herske tvivl om lødigheden af hans forskning. Der hvor min hovedkritik kommer ind er primært i valget af periode. Ved at afslutte bogen i 1960 er det tydeligt, at Wegener Friis snyder os for endnu større indsigt i forholdet mellem Danmark og DDR. Lad mig give et par eksempler: Østersøugerne begynder først i 1958 og kommer først rigtigt i omdrejninger omkring 1960, hvor bogen slutter. Hvorfor ikke forfølge kulturugernes betydning længere op, hvor de bliver en endnu mere integreret del af det uofficielle kontaktnet mellem os og dem? Det samme gør sig gældende for de militære efterretninger, når der nu tegner sig en markant interesse for danske militære forhold i 1960/61, hvorfor så stoppe der og undlade at føre undersøgelsen videre? Som Wegener Friis selv er inde på, bliver DDR først fuldt integreret i Warszawa-pagten i denne periode, og ved at stoppe der får vi ikke belyst det centrale spørgsmål om, hvordan de militære forhold præger forholdet i tiden frem. Det er synd, at undersøgelsen ikke føres længere op.

Et mere oplagt punktum kunne med fordel være sat ved anerkendelsen i 1973, hvor al kontakt mellem de to stater blev formaliseret via det klassiske diplomati. Man kan håbe, at Wegener Friis fortsætter sin forskning med dette endemål for øje, for det er tydeligt, at mange spændende historier ligger netop i perioden 1960-73. Endvidere kunne man godt ønske sig, at Wegener Friis havde forfulgt de tidligere Wollweber-folk yderligere. I 1930'erne stod Wollweber-organisationen for en række sabotageaktioner, bl.a. i Frederikshavn, hvor målet var trawlere fra Franco-Spanien. Et eksempel er Charlotte Møller, der havde været aktiv i Wollweber-netværket. Charlotte Møller boede i perioder i DKP's næstformand, Alfred Jensens lejlighed i 1950'erne. Lejligheden blev som bekendt aflyttet af den private efterretnings-tjeneste Firmaet, og fra flere hold er det beskrevet, hvordan Charlotte Møller havde kontakter til folk fra bl.a. Udenrigsministeriet. Dette har været omtalt i Politiken 29. januar 1976, og historien burde have fundet vej til Wegener Friis' undersøgelse.

Afslutningsvis skal der dog ikke herske tvivl om, at denne bog er et godt og rigtigt skridt på vejen til en kortlægning af denne side af den kolde krig. Forholdet mellem Danmark og DDR er spændende og fortjener i høj grad en sober og kritisk undersøgelse, som den Wegener Friis her har forestået. Jeg kan kun håbe på, at den bliver fulgt op og fulgt til dørs ved inddragelse af den ovennævnte ønskeseddel.

Jakob Sørensen

Niels Bukh

Af Anette Warring, ph.d., lektor ved Institut for historie og samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Hans Bonde: Niels Bukh. En politisk-ideologisk biografi. I. Danmarks store ungdomsfører (1880-1939). II. Ikaros fra Ollerup (1940-1950). Museum Tusulanums Forlag, 2001. 910 s., illustreret. 398 kr.

Gymnastikpædagogen Niels Bukh (1880-1950) udviklede den såkaldte primitive gymnastik med en banebrydende ny mandæstetik og opbyggede gymnastikhøjskolen i Ollerup, der med sin karismatiske leder og sine imponerende idrætsanlæg i Bukhs forstandertid tiltrak over 10.000 unge. Bukh blev

ikke mindst gennem sine verdensturneer især i 1930'erne en af de mest kendte danskere i udlandet, opnåede betydelig prestige i Danmark og fik karakter af nationalsymbol. Bukh var homoseksuel, hvilket i en homofobisk tid gjorde ham sårbar over for sine modstandere. Bukh var stærkt højreradikal, fascineret af Hitler og den tyske nazisme og samarbejdede helt frem til efteråret 1943 med tyske nazistiske autoriteter. Bukh var genstand for højreradikales og danske og tyske nazisters interesse, men Bukhs egne politiske forslag om dannelse af et nationalt ungdomsforbund og

ungdomsarbejdstjeneste begge med militært præg kuldsejlede. Fra at have været dyrket som nationalt symbol blev han efter 2. verdenskrig fordømt for sin tyskvenlighed og måtte kæmpe en hård kamp for at genvinde sin højskole og position. Højskolen og eleverne fik han tilbage, men ikke tidligere tiders prestige. Bondes centrale konklusioner er, at Bukh udgjorde en trussel mod det danske demokrati, og at han fra 1933 til 1943 var præget af en völkisch nazismepfattelse.

Det er altså et fascinerede menneske, et interessant livsværk og en spændende tid, som Hans Bonde har valgt at skrive om. Det er et rigtig godt valg, og jeg har følt mig både godt underholdt og oplyst og kan på det varmeste anbefale andre at tage sig den fornødne tid, det tager at læse det over 900 siders værk.

Disputatsen er stort set kronologisk struktureret med vægt på perioden fra 1930. I kapitlerne II og III præsenteres Bukhs barn- og ungdom, og Bonde analyserer Bukhs udvikling af sin nye gymnastik, grundlæggelsen af Gymnastikhøjskolen i Ollerup, dens arkitektur, pædagogik, Bukhs forhold til eleverne samt den begyndende internationale berømmelse. De efterfølgende to kapitler omhandler Bukhs nazistisk orienterede vækkelse og opvisningsrejse i Berlin, den Bukh-arrangerede "Nordiske olympiade" i 1935, hvor han forsøgte at samle hele Danmarks befolkning om en stærkt nationalistisk gymnastikfest. I det sjette kapitel analyseres Bukhs samarbejde med tyske nazister og andre højreradikale personer og miljøer i Danmark, mens Bonde i det efterfølgende kapitel analyserer opvisningsrejsen til Sydafrika i 1939. Bukhs reaktion på den tyske besættelse af Danmark, forslag om dannelse af Danmarks Ungdomsforbund og holdninger og handlinger i besættelsesårene er temaerne i kapitel otte og ni, mens hans skæbne under retsopgøret og sidste leveår behandles i det efterfølgende kapitel. Bogen afsluttes med tre konkluderende kapitler, der indeholder en analyse af de rituelle aspekter i Ollerupgymnastikken, en idræthistorisk konklusion og en hovedkonklusion.

Bukhs liv og virke bidrager som ønsket af Bonde til en forståelse af forholdet mellem idræt og politik, hvilket kræver en sammen-tænkning af den ofte stærkt adskilte politiske historie og kulturhistorie. Det lykkes langt hen ad vejen for Bonde, og bogens mange valgte fotografier giver sammen med de gode billedtekster indsigt i den vigtige æstetiske og perfor-

mative side af gymnastikken og Bukhs virke. Især synes jeg analyserne af sammenhænge mellem gymnastikkens formmæssige udtryk, ideologiske strømninger og sociale bevægelser er vellykkede og utrolig interessante. Det gælder den lingske gymnastik som psykofysisk forudsætning for den grundtvigianske bevægelses succes og gårdmandsklassens sociale, politiske og kulturelle rejsning, og Bukhs primitive gymnastik og dens forbindelse til tidens vitalistiske og neoklassistiske strømninger. Bukhgymnastikken var ikke som den emancipatoriske lingske gymnastik koblet sammen med et entydigt politisk program, og Bonde viser desuden, hvordan en principiel relativ tvetydighed i gymnastikkens udtryk gav en fleksibilitet i tolkningen af Bukhs gymnastik. Bonde konkluderer forsvarligt, at Bukhgymnastikken isoleret betragtet kun indeholdt få faste betydninger såsom en dyrkelse af en vis grad af autoritet og kollektivismen. Den kunne derfor både tolkes ind i en grundtvigiansk gårdmandsideologi og i en nazistisk førerdyrkelse. Det betød, at både militaristiske og diktatoriske stater som Japan og Tyskland fattede interesse for den, og at den socialdemokratisk-radikale regering valgte at lade Bukhs gymnastikhold repræsentere Danmark officielt ved forskellige verdensudstillinger i 30'erne. Hermed fik Bukh et betydeligt råderum.

Teoretisk bidrager afhandlingen derudover ikke med det store og ej heller til den efterhånden meget komplekse biografidiskussion. Bonde skriver indledningsvis, at han har afstået fra at skrive et afsluttende kapitel om teoretiske perspektiver af frygt for gentagelser. (s. 49). Det synes fornuftigt nok. Bonde kunne efter min mening også med held have luet ud i den indledningsvise lidt opremsende præsentation af sine teoretiske og metodiske inspirationer, der langt fra alle følges op i afhandlingens analyser og derigennem demonstrerer deres relevans. Jeg taler ikke for en afteoretisering. Tværtimod finder jeg, at afhandlingen havde fået et tolkningsmæssigt løft, hvis Bonde havde koncentreret sig om at raffinere og sammentænke Bourdieus habitusbegreb, ritualteoretiske og kørsteoretiske overvejelser.

Den biografiske genre er ofte vanskelig at kombinere med en stærk profileret problemstilling. Det vidner også tidligere biografiske disputatser om. Bukh-biografien udgør ingen undtagelse. Det er ikke fordi, der mangler teser. Faktisk vrimler det med dem. Der er et hovedspørgsmål, der er to grundlæggende te-

ser, der er en udvidet hypotese 1, og tre – eller er det fire? – idræthistoriske underteser. (s. 62-65). Når Bonde har valgt at formulere så mange teser og indledte hvert kapitel med en markering af hvilke teser, der her skal behandles, er det højst sandsynligt for at tilstræbe en så problemorienteret analyse som muligt. Det er prisværdigt, men fremstillingsmæssigt falder det ikke særlig elegant ud. Vigtigere tror jeg, at afhandlingen havde vundet ved et mere prioriteret og stramt fokus på to spørgsmål. For det første det Bonde selv udpeger som afhandlingens hovedspørgsmål (men som ikke indgår i teserne): ”Hvordan og hvorfor Niels Bukh og hans gymnastik først kunne opfattes som et symbol på frigørende ’folkelighed’ og siden i stigende grad på højreradikale holdninger med affinitet til nazismen”. (s. 62). Et spørgsmål som nok burde have være stillet som et ”både og”. For det andet: hvordan Bukh brugte sin idrætsmæssige position til at politisere og dermed kom til at udgøre en reel fare for demokratiet. (Tese 5, s. 64). Disse to spørgsmål forekommer mig at være afhandlingens mest interessante og dækker desuden Bondes to gode intentioner: 1) at sammentænke politisk historie og kulturhistorie, 2) at vurdere betydningen af Bukhs virke.

Bonde understreger, også i titlen, at der er tale om en politisk-ideologisk biografi. Med det vil han højst sandsynligt markere, at der er tale om en tematisk biografi og ikke en biografi om Bukhs liv som helhed eller en idræthistorisk afhandling, og han er omhyggelig med at understrege, at afhandlingens idræthistoriske konklusioner drages på et mindre sikkert grundlag end de politisk-ideologiske. Måske er jeg for uvidende om, hvad der må kræves af en såkaldt idræthistorisk disputats, men alt i alt undrer understregningen af den politisk-ideologiske prioritet mig. Det gør det set i lyset af afhandlingens hovedspørgsmål, intentioner og betydelig prioritet af Bukhs gymnastik, udenlandsrejser og skolevirksomhed. Både i afhandlingen, ved disputatsforsvaret og i den efterfølgende debat (Historisk Tidsskrift, bd. 102, hæfte 1) har Bonde understreget, at Bukhs politiske betydning og udfordring til det parlamentariske demokrati kun kan forstås, hvis man ikke opererer med et snævert politikbegreb, men har forståelse for samspillet mellem politik og kulturfænomenet gymnastik med alt, hvad det indebærer, og for kombinationen af Bukhs karismatiske personlighed, evne til at iscenesætte sig selv og offentlige anerkendelse. Det er jeg helt enig i.

Netop derfor finder jeg det lidt mærkeligt, at Bonde så kraftigt understreger, at det er en politisk-ideologisk biografi. Han demonstrerer netop så udmærket, hvordan det kropskulturelle og idræthistoriske ikke lader sig reservere til en særlig ikke-politisk sfære. Det er som om, Bonde i en vis forstand selv fanges ind af den snævre politikforståelse, han selv så rigtigt ønsker at gøre op med. Bonde begrundet nemlig redegørelsen for Bukhs idræthistoriske betydning i Danmark og internationalt med, at det var hans berømmelse på dette felt, der udgjorde en platform for hans politiseringsforsøg. (s. 23). Er Bonde her blevet presset af den udbredte opfattelse, at en person kun er en disputats værdig, hvis vedkommende har spillet en væsentlig politisk rolle i mere traditionel og snæver forstand? I hvert fald har Bonde valgt at lægge stor energi i at afdække Bukhs ideologiske univers og kontakter til forskellige danske og udenlandske politiske organisationer, miljøer, personer og på de – få – i snæver forstand politiske initiativer, han tog af egen drift. Derimod får vi betydelig mindre systematisk viden om, hvilken påvirkning Ollerupgymnasterne i øvrigt fik gennem deres højskoleophold. Så meget mere forekommer det at være en fejl disponering i og med, at Bukhs i snæver forstand politiske virksomhed var beskeden, og at Bonde ikke på overbevisende vis kan godtgøre, at Bukh udgjorde en politisk trussel mod demokratiet i kraft af sine egentlige politiske tiltag. Bonde understreger selv indledningsvis, at han ikke har prioriteret at afdække, hvad gymnastikken og opholdet på Gymnastikhøjskolen betød for eleverne. (s. 38). Jeg ville have foretrukket en betydelig forkortelse af de mange og lange redegørelser for opvisningsrejserne i udlandet, da det ville have givet plads til en mere indgående analyse af, hvad eleverne blev undervist i og hørte foredrag om, opholdets faktiske identitetspolitiske betydning, delingsførernes virksomhed i hjemsoegnene, deres politiske holdninger etc. i det omfang, det lader sig afdække. Det var vel netop her, at Bukh spillede sin væsentligste ikke bare gymnastikpædagogiske, men også politiske rolle. Bonde berører det kort og kommer med den formodning, ”at hans (Bukhs) patriarkalske fremtoning og karismatisk-autoritære opdragelsesform har dannet skole for mangan en delingsfører, hvor denne måde at gebærde sig på i en vis udstrækning er blevet udbredt i de danske sogne” (s. 698). På baggrund af denne formodning, som i øvrigt forekommer sandsynlig, men altså ikke

er påvist, forstår jeg godt, at tidligere Bukh-elever kan føle sig mistænkeliggjort for at have delt Bukhs politiske synspunkter, selvom jeg i øvrigt er helt på det rene med, hvor kompliceret sammenstødet mellem den selvoplevede erindring og den kritiske historiske forskning er. Set netop i lyset af Bondes prisværdige ambition om at vurdere Bukhs politisk-ideologiske betydning i bredeste forstand, hans karakteristik af Bukhs karismatiske personlighed og elektrificerende magt over sine elever, og hans gentagne understregning af, at det er uklart, hvor langt den loyale elevskare havde villet følge Bukh, forekommer undersøgelsen lidt fattig på dette felt og vækker min nysgerrighed. Jeg synes ikke, at det kortfattede og lidt påklistrede kapitel "Ritualets mester" (s. 657-668) hverken teoretisk eller empirisk imødekommer den betydning, Bonde selv tillægger denne del af Bukhs virke. Men måske vil Bonde følge det op i et senere arbejde?

Når det er sagt, vil jeg understrege det fortjenstfulde i, at Bonde så konsekvent søger at vurdere, hvilken betydning Bukh fik. Et af hans metodiske greb hertil er at bestemme Bukhs skiftende råderum. Både råderum og betydning lader sig kun vurdere kontekstualiseret, og det lykkes Bonde at give et ganske godt indblik i samtidens gymnastiske og politiske, især højre-radikale, miljøer. Derimod fremstår Bukhs placering i højskolemiljøet noget svagere, og især savner jeg en langt nøjere vurdering af, hvor særegent Bukhs sagsforløb var under retsopgøret. Bonde gør meget ud af, hvordan Venstreregeringen ved statsminister Knud Kristensen og justitsminister Elmquist hjalp Bukh med at få højskolen og statstilskuddet tilbage, og det fremstår indirekte, eller i hvert fald uklart, som om også anklagerne for overtrædelse af straffelovstillægget faldt som følge af politisk pres.

Hermed sløres Bondes vurdering af, om Bukh kunne eller burde have været straffet for sine handlinger under besættelsen. Jeg tror ikke, Bukh kunne have været dømt efter retsopgørslovene. På baggrund af den eksisterende forskning kunne Bonde nemt have foretaget en vurdering i en sammenligning med den øvrige retsopgørspraksis i sager vedr. værnemageri, politisk samarbejde med den tyske besættelsesmagt og konspiration mod regeringen.

I politiske biografier er det nærmest rituelt, at forfatterne forsikrer læseren om, at forhold fra den biograferedes privatliv kun vil blive fremdraget i det omfang, det skønnes væsentligt for "at forklare historiske processer af væsentlig relevans". (s. 21). Bonde er ingen undtagelse, og jeg må sige, at det her som andre steder irriterer mig. For hvem kan på den ene side være uenige i det? Og på den anden side, hvordan skal jeg som læser overhovedet være i stand til at forholde mig kritisk til forfatterens vurderinger? Jeg kan derfor i denne uvidenhed alene sige, at det umiddelbart fremstår, som om Bonde balancerer redeligt på dette punkt. Taget Bukhs utrolig fascinerende person i betragtning samt den afgørende betydning Bonde tillægger Bukhs personlighed, var jeg langt ind i afhandlingen frustreret over ikke at få et mere indgående billede af Bukhs karakter og private liv. Men for det første medgiver jeg, at kildematerialet sætter sine klare grænser, og efter endt læsning fandt jeg for det andet, at Bonde som helhed giver et ganske godt indtryk af personen Bukh. Videre overvejelser om hans tanker, personlighed og indre kampe kan man så selv tænke videre om, eller de må henvises til en anden genre end disputatsen, som lægger sine begrænsninger på sådanne – interessante – tolkninger.

Anette Warring

Bindet fra øjnene ...

Af Peter Birkelund, arkivar, seniorforsker, ph.d., Rigsarkivet

Hans Kirchhoff: Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie. Odense Universitetsforlag 2001. 367 sider. 300 kr.

Hans Kirchhoff har gjort det før. I 1987 udkom hans *Kamp eller tilpasning. Politikerne og modstanden 1940-45*,

som var en samlet fremstilling over temaet samarbejde og modstand under besættelsen. I 2001 udsendte han en revideret og udvidet udgave, hvori de mellemliggende 14 års forskningsresultater er inddraget. Temaet er, som i 1987-udgaven, samarbejde og modstand i det dansk-danske forhold, og megen tekst er da også

uden større ændringer overført til den nye version, men 10 nye kapitler er kommet til, og gamle er kraftigt udvidet. Faktisk er den nye udgave dobbelt så stor.

Det er ikke en bog for den forudsætningsløse. For at få rigtigt udbytte af bogen kræves der et vist kendskab til begivenhederne under besættelsen. Men det er heller ikke Hans Kirchhoffs intention at skrive en egentlig besættelsestidens historie. Her fokuseres på „konflikten mellem samarbejds- og modstandssynspunktet, mellem det politiske system og modstanden, og mellem magthaverne og græsrodderne“ (s. 9), og nedtonet er sociale og økonomiske forhold. Målgruppen er „det interesserede publikum“, hvorfor noteapparatet er skåret ned til et mindre udvalg af henvisninger og litteratur for ikke at virke tyngende. Sine steder kunne et mere detaljeret noteapparat dog have været på sin plads.

Kirchhoff bygger sin fremstilling på eksisterende forskning, så for den meget interessede læser, der har fulgt med i den nyere forskning, bringes der ikke afgørende nyt, men Kirchhoff præciserer, illustrerer og sammenfatter så det er en fryd. Og det er bittersød læsning. Kirchhoff har et formål: At rive bindet bort fra vore øjne og lade os se tingene som de rigtigt var, dvs. før forglemmelsen og udglatningen satte ind.

Og mange forsøg blev gjort for at gyde olie på vandene. Hans Kirchhoff ridser de myter op, som trods historikernes gentagne tilbagevisninger fortsat den dag i dag er fremherskende og som bliver trukket af stalden gang på gang. Tre træk synes særlig sejlivede: Modstandens politiske og militære betydning som overvurderes, politikernes legale modstand som en forudsætning for den illegale og endelig, modstanden som *helle* folkets sag – et samlet folk i kamp. „Myten smeltede den organiserede modstandsbevægelse sammen med den del af befolkningen der ikke havde været med - og det officielle Danmark der den længste tid havde været imod“ (s. 11f.). Og myterne øver vold på kronologien. De tanker, handlinger og forventninger som var gældende i 1940-41 var vidt forskellige fra dem i 1944-45, hvorfor det er Kirchhoff magtpåliggende at strukturere sin fremstilling kronologisk, netop for at have fokus på de rammebetingelser der var gældende for den enkelte periode.

Fremstillingen tager afsæt i det faktum, at alle besatte lande kollaborerede i større eller mindre grad. Den påtvungne ufrivillige stats-

kollaboration opdeles i forskellige typer: Politisk, militær, administrativ og økonomisk kollaboration. I Danmark gik den overordnede politiske gennem samarbejdspolitikken ud på, at forhindre „det der var værre“, den militære at forhindre at Danmark blev involveret i krigen, hvorfor der blev ydet nogen militær hjælp, bl.a. Frikorps Danmark og minestrykning, og den administrative og økonomiske holdt det daglige liv i gang med embedsmændenes fortsatte virke og politisamarbejdet og erhvervslivets fortsatte produktion og dermed bevarelse af arbejdspladser. Uden et vist mål af kollaboration ville samfundet bryde sammen.

Hans Kirchhoff har blik for, at der således ikke kun var én rigtig måde at reagere på. Når man undtager nazister og opportunister, ville flertallet af den danske befolkning det samme, nemlig have tyskerne ud af landet så hurtigt som muligt. Hvordan den enkelte agerede afhæng af ens position i samfundet, funktion og politisk overbevisning. Nogen mente, at man kunne afbøde krigens virkninger ved at forhandle/samarbejde med tyskerne, andre at besættelsesmagten måtte bekæmpes med alle midler. Kun derved kunne man yde et bidrag til den fælles kamp og bevare den danske selvrespekt. Modstanden ses derfor dels som en militær hjælp, dels som en politisk modmagt og som en moralsk kraft for den enkelte.

Hans Kirchhoff søger ikke at løse konflikten mellem samarbejds- og modstandssynspunktet, idet den er af „moralisk og eksistentiel natur“, men ønsker i bogens 27 kapitler at analysere dens karakter og forløb og afdække dens fremtrædelsesformer og motiver.

Til trods for, at Kirchhoff ikke ønsker at fælde dom over aktørerne fra dengang, har han sine sympatier og antipatier. For Kirchhoff er moralsk renhed en dyd – de sande helte er de personer som under besættelsen havde faste (og rene) meninger *OG* som ikke bagefter forsøgte at løbe fra dem. Derfor kan Kirchhoff i helterollerne inkludere både folk fra samarbejdssiden (Erik Scavenius og Nils Svenningsen) og folk fra modstandssiden (Mogens Fog, Frode Jakobsen og Børge Houmann). Skurkene derimod findes næsten udelukkende på samarbejdssiden. Men de bebredes ikke deres handlinger under besættelsen, udelukkende deres forsøg på at løbe fra dem efter krigen.

Det er disse og flere centrale aktører, som Hans Kirchhoff følger i perioden fra 9. april 1940 til valget i oktober 1945, men det vil være

for pladskrævende her at føre andet end de mest overordnede linier i skismaet kollaboration og modstand til ende: De første år af besættelsen stod i samarbejdets – i kollaborationens – tegn. Modstand var der stort set intet af. Modstand kræver håb – og i 1940-41 var der intet håb. Den første modstand kom fra kommunisterne, som blev skubbet ud i illegaliteten i sommeren 1941. I 1942 søgte SOE at få fodfæste i Danmark, men først i 1943 blev organisationen egentlig funktionsdygtig og kunne bidrage med sabotagemateriel til den voksende modstand. Trods stigende modstand forblev den elitær, forstået på den måde, at de aktive modstandsfolk aldrig kom til at udgøre mere end ca. 1 % af befolkningen. I disse år blev enhver form for modstand bekæmpet af det officielle Danmark, idet modstanden udgjorde en fare for kollaborationen. Den 29. august 1943 trådte regering og rigsdag (modvilligt!) tilbage, men kollaborationen fortsatte besættelsen ud med departementchefstyret, som den administrative kollaboration og erhvervslivet som den økonomiske. Begge dele en absolut nødvendighed, hvis samfundet fortsat skulle fungere. Folkestrejken forløb i sommeren 1944 tydeliggjorde, at politikerne var ved at miste taget i befolkningen, og Frihedsrådets indflydelse var stigende. På den baggrund søgte politikerne at omklamre modstandsbevægelsen for at uskadeliggøre den som en politisk faktor. Samme strategi blev fulgt ved dannelsen af befrielsesregeringen og ved den bastante mistænkeliggørelse af modstandsbevægelsen i sommeren 1945.

Interessant er Hans Kirchhoffs pointe, at den danske modstands succes bl.a. var bestemt af den moderate tyske besættelsespolitik, som igen var bestemt af statskollaborationen. Og derved kom kollaborationen til at virke som en positiv forudsætning for modstanden.

På det faktuelle plan synes det nye eller det mindre kendte især at knytte sig til åbningen af de russiske arkiver, som har bidraget med nyt i forholdet til Danmark og om de danske kommunister, som det borgerlige Danmark så på

med dybeste skepsis, både før, under og efter besættelsen. Ydermere belyses bl.a. politiforhandlingerne efter 29. august 1943 og oprettelsen af Frøslevlejren, der, som et stykke klassisk kollaboration, tjente tyske interesser, og reddede danske liv. Med er også succeshistorien om redningen af jøderne, som lykkedes pga. tysk passivitet, men som med et andet forløb kunne have udløst en national katastrofe, idet danske myndigheder overvejede at internere jøderne på dansk grund. Et forslag som faldt på tysk – ikke dansk – modstand.

I et afsluttende kapitel behandles den kollektive erindring og myterne. Efter at vi har levet med den store myte siden 1945, finder Hans Kirchhoff, at denne nu synes på vej ud og på vej til at blive erstattet af en modmyte, som ligger lige så langt fra virkeligheden som den oprindelige. Det skyldes mediernes fokusering på det „forkerte“ og det „lurvede“, dvs. det der kan afsløres og give sensationelle overskrifter: På de få i modstandsbevægelsen og de langt flere i tysk tjeneste, på industriens og landbrugets fede fortjenester, på tvangsdeportering af jøder til Tyskland i 1930'erne, på „forkerte“ stikkerlikvideringer osv. Den historie, der således bygges op, bliver derfor historien om et lille usselt og egoistisk folk, der hyggede sig med gode flæskepriser og som med bonde-snuhed reddede sig over i de allieredes lejr i sidste øjeblik. Kirchhoff går i rette med begge myter og ønsker sig en modenhed i forhold til besættelsestiden, som ville betyde, „at vi kunne forholde os uden romantik og heroisering, men også uden forargelse og dom til det stykke Danmarkshistorie, der stadigvæk udgør den største politiske og eksistentielle udfordring siden 1864“ (s. 343f.). Heri kan man kun være enig.

Og skulle nogen fortsat have den (mis)opfattelse af besættelsesårene og kampen for Danmarks befrielse foregik i enighed og samdrægtighed, – så er Hans Kirchhoffs bog et „must“. Her får man syn for sagen på en meget klar og præcis måde.

Peter Birkelund

Demokrati og idræt i 1900-årene

Af Niels Kayser Nielsen, lektor, Historisk Institut, Aarhus Universitet

Troels Rasmussen: Lederuddannelse og demokrati. En gymnastikhøjskoles historie. Odense Universitetsforlag 2001. 345, - kr., 300 s.

Bogen er udkommet i anledning af Gymnastik- og Idrætshøjskolen ved Viborgs 50 års jubilæum. I den forbin-

delse kunne man have forventet endnu et bidrag i den jubilæumsskriftsgenre, der indebærer, at man lobhudlende og ukritisk beskriver jubilareren. Dette er ingenlunde tilfældet her. Her drejer det sig om forskning og videnskab. Med den vigtige kombination af indføling og distance, der kendetegner ordentlig forskning. Troels Rasmussen er kommet under huden på skolen, som man fornemmer han har et intimt kendskab til – samtidig med at der på basis af et solidt kildearbejde anlægges et sine steder ganske kritisk blik på skolens historie og dens vigtigste bannerfører.

Skolens forstandere tildeles en betydelig plads i bogen, hvilket selvsagt er på sin plads, for så vidt som også Gymnastik- og Idrætshøjskolen ved Viborg er præget af både idræts – og højskoleverdenens trang til centrering omkring ”store” ledere. Dette er selvsagt ikke uden betydning for det demokratiske aspekt, som flankerer den idræthistoriske vinkling.

Overordnet kan det slås fast, at bogen er veldisponeret. Den er skruet sammen af en række mindre kapitler, der er såvel tematisk som kronologisk afgrænsede. Overgangene mellem kapitlerne er uanstrengte, og vekslingen mellem tema og tid er vellykket. Man fornemmer en sikker skribenthånd med sans for forbindelse mellem storstruktur og betydningsfulde detaljer. At bogen ikke betjener sig af et stort og forkromet begrebsapparat – endsige mantraet ”diskurs” – skal man ikke lade sig narre af. Der ligger mange teoretiske overvejelser bag fremstillingen; men de er indføjede organisk i fremstillingen. Sådan gør en forsker med overblik.

Indholdsmæssigt skriver bogen sig ind i både en idræthistorisk og en demokratidebatterende sammenhæng – og udmærker sig ved at sammentænke disse to dimensioner. Det ses sjældent, og som sådan tilhører bogen en ny type forskning, hvor idræt, folkelige bevægelser og demokrati ansues i samspil. Af de fåtallige tidligere værker, der tager denne tråd op, kan nævnes Ove Korsgaard, Bo Vestergaard Madsen og Niels Kayser Nielsen (red.): *Idræt, krop og demokrati*. (2001).

Idrætsligt set er det den folkelige del af idrætten, som er i søgelyset. Det gør godt. Denne del af den danske idrætsverden kan nemlig ikke siges at være alt for godt belyst. På synteseplanet står ganske vist Ove Korsgaards klassiker *Kampen om kroppen* fra 1982 fortsat stærkt i billedet; også med hensyn til den folkelige idræt. Hans Bonde har belyst Niels Bukh

og den højreradikale del af idrætsverdenen i mellemkrigstiden, ligesom Verner Bruhns studie i den folkelige idræt og folkeoplysningen i Ribe Amt bør nævnes. Med hensyn til efterkrigstiden har Hans Kelstrup og Verner Bruhn ligeledes behandlet de store folkelige organisationers historie i værket *Det skæve træ*. Men ellers skorter det på videnskabelige arbejder. Det er således ikke et lille hul, Troels Rasmussen udfylder.

De danske gymnastik- og idrætshøjskoleers historie er som helhed heller ikke alt for godt belyst. Hans Bondes disputats om Niels Bukh behandler også Ollerup Gymnastikhøjskoles historie. Klara Aalbæk Korsgaard publicerede i 1996 et vægtigt værk om Snoghøj Gymnastikhøjskole. Kristian Kroghshedes erindringer leverer adskillige bidrag til Gerlev Idrætshøjskoles historie, men gør mere fyldest som kilde til levnsslutninger end som autoritativ fremstilling. Sønderborg har i år udsendt et jubilæumsskrift i anledning af skolens 50 års-jubilæum, der også beskæftiger sig med skolens forhistorie. Den samlede fremstilling af disse skoleers historie mangler vi imidlertid stadig, hvilket nok kan beklages, for så vidt som både Gerlev Idrætshøjskole og Gymnastik- og Idrætshøjskolen ved Viborg samt i nogen udstrækning Snoghøj Gymnastikhøjskole er aflæggere af Niels Bukh og Ollerup Gymnastikhøjskole og fik forstandere, der havde været lærere på Ollerup. For Gerlevs vedkommende drejer det sig om Kristian Kroghshede, for Viborgs vedkommende Mads Nielsen. Dette sidste belyses til gengæld særdeles grundigt og kildemæssigt omhyggeligt af Troels Rasmussen.

Kildemæssigt er der tale om en stor variation med inddragelse af en betydelig mængde utrykt materiale, herunder såvel brevstof som fortrolige mødereferater. Det gælder især tiden før og omkring skolens oprettelse, hvor protokolmateriale, avismeddelelser og -referater samt byrådsforhandlinger ligeledes er benyttet som kilder til fremstillingen. I enkelte tilfælde har det været nødvendigt at supplere med interviews af de involverede med den risiko for erindringsforskydninger, der er knyttet hertil. Ikke så sjældent er det imidlertid den eneste mulighed. Det er en del af historikerens arbejdsvilkår.

For de senere årtier af skolens historie er der især benyttet publiceret kildestof, hvor der bl. a. trækkes på Ungdom og Idræt, Højskolebladet samt skolens Årsskrift. Der benyttes imidlertid også her privat, upubliceret materiale. Kilderne til skolens historie kan ikke

siges at flyde i en lind strøm, men det benyttede materiale har øjensynligt været nok til at skrive en solid og redelig fremstilling. Kildegrundlaget er bredere og bedre udnyttet end det ofte ses i dansk idræthistorisk forskning. Troels Rasmussen fortjener stor ros for kildemæssig opfindsomhed og opmærksomhed. Det sidste viser sig ikke mindst i den særdeles grundige analyse af, om Niels Bukh bakkede Viborg op eller ej.

Rent indholdsmæssigt gøres der meget ud af en analyse af skolens tilblivelseshistorie. Det er da også den, der påkalder sig størst interesse for historikere. Tanken var, at Gymnastik- og Idræthøjskolen ved Viborg skulle udgøre en jysk pendant til Ollerup Gymnastikhøjskole – senere modificeret til Gerlev Idræthøjskole. Det var ligeledes en grundtanke, at skolen i modsætning til de forstanderejede gymnastikhøjskoler skulle være en selvejende institution. Det åbnede mulighed for et stort indsamlingsarbejde, der appellerede til både enkeltpersoner, den folkelige gymnastiks foreninger, amtsforeninger og landsorganisationen DDG, dvs. De Danske Gymnastikforeninger. Resultatet udeblev ikke. Der skulle ganske vist hele fem indsamlingsrunder til, men da skolen kunne indvies i 1951 fremstod den i udpræget grad som den folkelige idræts skole. Denne goodwill mærkes den dag i dag. Gymnastik- og Idræthøjskolen ved Viborg er fortsat den mest folkelige af idræthøjskolerne i Jylland, måske i hele Danmark.

Imidlertid hører det med til historien, at idrætsverdenen ikke stod alene. Viborg byråd var med fra starten, idet man allerede 1940 havde fattet interesse for et idrætsskoleprojekt i Viborg. Årsagen hertil er ikke ganske klar, men valget af Aarhus som Jyllands universitetsby på bekostning af bl.a. Viborg synes at have spillet en ikke ringe rolle. I hvert fald var man villig til at støtte sagen økonomisk, og byrådet vedtog i november 1942 at stille et „velvalgt Areal til Raadighed for Skolen“.

Karakteristisk for dansk idræthistorie i snæver henseende og nordisk samfundstænkning i det hele taget var der tale om et samarbejde mellem det offentlige og de folkelige kredse, hvor – påviser Troels Rasmussen overbevisende – ikke mindst lederen af Viborg Erhvervskontor Albert Nilsson var udfarende. Det fremgår ligeledes, at man fra Viborgs side ikke tog det så nøje, om der blev tale om en højskole eller en idræthøjskole. Man fandt det heller ikke så afgørende, om der skulle lægges

vægt på folkelig idræt eller konkurrencesport. En vigtig rolle i den forbindelse kom formanden for de lokale gymnastikforeninger i Viborg, Karsten Gundersen, til at spille. Han havde nære kontakter til DDG's formand P. J. Skriver.

Skriver havde sine motiver til at gå ind i arbejdet. Sagen var nemlig, at der i gymnastikkredse var en ikke ubetydelig modvilje mod Niels Bukhs „delingsførerfabrik“ i Ollerup, hvor man var mere interesseret i gymnastik an sich end i et bredt folkeligt oplysningsarbejde med delingsføreren som krumtap. Alt for mange af de i Ollerup uddannede delingsførere gav pokker i rollen som de lokale „ildsjæle“, der tilbage fra 1800-tallet var tiltænkt delingsføreren. Man ville hellere lave gymnastik. Den vare, Ollerup leverede, var ganske enkelt ikke længere god nok. Bukh forholdt sig arrogant til denne problematik, og foreholdt ideen om at afhjælpe manglen på delingsførere ved at oprette en ny gymnastikhøjskole i Viborg. Han svarede på vanlig autokratisk vis, at det afhæng af, hvem der blev forstander. Selv havde han, svarede han køligt, „ingen at henvise til“. Bukh, om hvem der ikke er meget godt at sige, tålte hverken kritik eller konkurrenter.

Resten af skolens historie forfølges ikke med samme akribi. Her lægges i stedet vægt på de store linjer. Dvs. den autoritære ledelsesstil under Mads Nielsens ægide. Den fremstilles ganske kritisk, men ikke uden indfølelse, som højst usamtidig i demokratisk henseende. Analysen bærer både præg af grundighed og takt. Troels Rasmussen er ikke kun en dygtig idræthistoriker; han kan også sin Gadamer og ved at „takt“ hos denne både betyder at „være i takt med“ og at udvise hensyn. Det påpeges, at Mads Nielsen nok var en „hård“ forstander, men også at hans ledelsesstil bar frugt. Eleverne var trygge ved hans facon, men det vises også, at den autoritære ledelsesstil ubesværet førte frem til en dyrkelse af den gymnastiske elite. Den problematik er ikke uaktuel.

Arne Knudsen, der efterfulgte Mads Nielsen, har tydeligvis ikke samme interesse hos forfatteren. Det skyldes, aner man, at hans måde at være forstander på ikke rejste de samme besværlige spørgsmål vedr. ledelsesstil og -funktionalitet som forgængerens.

Den flade struktur og det samfundsskabte ønske om „horisontaldemokrati“, der kendetegnede 1970'erne og 1980'erne, ofres derimod betydelig opmærksomhed. Det er i den forbindelse ikke uinteressant at bemærke, at man i nogen udstrækning forsøgte at „æstetisere“ sig

ud af problemerne. Ikke kun blev gymnastikken, under forstander Ballisagers ledelse, revitaliseret, men den „poetiske“ tale kom også i søgelyset – uden grundtvigiansk præg. Skolen bevægede sig i disse år mere og mere i retning af kunst, skønhed og friluftsliv. Den demokratiske og folkeoplysende dimension blev erstattet af en række bestræbelser på et æstetisk og kunstnerisk demokrati. – Også det behandles med „takt“.

Bogen afsluttes med en fyldig pejling af idrættshøjskolernes situation i skæringsfeltet mellem stat, marked og organisation. Denne situation er ingenlunde ny, som det fremgår af bogen. Blot er det tydeligt, at det civile samfunds råderum er blevet indsnævret.

Både stat og marked æder sig i dag ind på idrætten – men, fremgår det også indirekte af bogen, idrætten har selv stor skyld heri. Dels har man konstant anglet efter penge til finansiering af idræt og dermed bragt sig i afhængighedsforhold. Dels har man haft svært ved at leve op til de krav om demokratisk medbestemmelse og delagtiggørelse, der blev sat på dagsordenen efter 2. verdenskrig. Der er milevid forskel mellem Mads Niensens ledelsesstil og Hal Kochs ideer om demokrati i de samme år. Det har knebet at opretholde sin egen politiske myndighed.

Troels Rasmussen har leveret et godt bidrag til forståelse af den forsinkelse af det danske demokratis udvikling, som var et resultat af den revitalisering af gymnastikverdens folkelighed, der fandt sted i bl. a. Viborg. Den autoritære nisse fra Ollerup flyttede med, men måtte give uhjælpeligt fortabt i løbet af 1960'erne. Det efterlod den folkelige del af samfundet

med en orienteringsløshed, der siden skulle få sine politiske konsekvenser. Set i lyset heraf var det trist, at det blev en Bukh-elev, som kom til at tegne billedet i Viborg. Spørgsmålet er imidlertid, om der var andre muligheder. Fra bykulturen var der ingen muligheder at pege på. I forbindelse med oprettelsen af Dansk Ungdomssamvirke havde Oskar Hansen (ham med „Danmark for Folket“) omtalt idrætsfolk som „aandelige Strandvaskere“. Det overlod idrætsverdenen til sådanne og til ikke så få folk på ledende poster, som havde en autoritær arv med fra de 1930'ere, hvor det var en vogue at kritisere både demokrati og parlamentarisme. Det er dette perspektiv, der peges på i Troels Rasmussens bog.

I det hele taget er det klarheden og velovervejetheden, der kendetegner dette værk, skrevet af en ung forsker med en betydelig modenhed. Det her refererede er kun smagsprøver. Hertil kommer, at bogen er smukt produceret med et væld af illustrationer (også i farve). Til gengæld må det anføres som et væsentligt kritikpunkt, at man savner både litteraturliste og kildefortegnelse. Noterne råder ikke bod herpå. Den slags kan et universitetsforlag ikke byde sine læsere – og sin forfatter. Det formindsker bogens brugsværdi ganske betragteligt. Dette tiltrods har man her at gøre med et væsentligt bidrag til dansk idræts historie. Det skyldes ikke mindst, at forfatteren har været bevidst om, at idræts historie skrives bedst, når den ikke handler om idræt som sådan. Her er et eksempel til efterfølgelse. Idræts historien har også brug for folk med politisk historisk kyndighed og evne til kulturalanalyse.

Niels Kayser Nielsen

Thi de var af stor slægt

Af Helle Sørensen, ph.d.-stipendiat, Det Retsvidenskabelige Institut, Københavns Universitet

Helle Halding og Marianne Johansen: Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægt og Kongemagten i Danmarks Højmiddelalder. Forlaget Skjppershoved 2001. 208 s. ill. 248 kr.

En blank midtsjællandsk sensommerdag omkring 1040 lod en stormand sig døbe til troen på Hvide Krist. Sådan begynder Halding og Johansens bog om Hvideslægten med Skjalm Hvides far, Toke Trylles, overgang

til kristendommen. Herfra forsøger forfatterne at tegne et billede af Skjalms utallige efterkommere, både mænd og kvinder. De følger slægtens medlemmer på magtens tinder under Valdemarerne, hvor Hvideslægten havde sin glansperiode, til den efterfølgende nedgangstid med kirkekampe, hvor kongemagten lå i åben strid med de østdanske biskopper, der tilhørte slægtsgruppen. Mange andre af slægtens medlemmer støttede tillige de østdanske

biskopper, som i sidste ende tabte striden. Herefter skildres mordet på Erik Klipping og efterspillet, hvor flere af de, der dømtes fredløse for mordet, lod sig finde blandt Skjalms ætlinge. Bogen koncentrerer sig dog ikke alene om slægtens del i politiske konflikter, men skitserer ligeledes dens jordbesiddelser og kirke- og klosterbyggeri, og et enkelt kapitel er tilegnet slægtens stærke kvindeskikkelser.

Beretningen er rammet ind af en flot bog med dejlige farvebilleder og et ukompliceret sprog. Bogen henvender sig til et bredt publikum, hvorfor antallet af noter er holdt nede på et minimum. Kildematerialets metodiske problemer er ligeledes blevet nedtonet. Dette betyder imidlertid ikke, at bogen er uden forskningsmæssig interesse. Forfatterne har forsynet den med meget grundige bilag over slægtens besiddelser og kirkegrundlæggelser og de har desuden udarbejdet nogle meget omfattende slægtstavler, som giver et godt overblik over det hav af personer som nævnes i bogen. Desuden kan materialet være værdifuldt til videre arbejde med slægten.

På trods af disse kvaliteter har bogen dog også sine svagheder. Et overordnet problem er, at forfatterne vil for meget i forhold til de sider,

der er til rådighed. Dette giver sig til tider udslag i, at sammenhængen er mindre klar, og iveren efter at nævne alle slægtens medlemmer får karakter af "name-dropping". En anden svaghed ved fremstillingen, er at forfatterne til trods for deres udgangspunkt i Hvideslægten, helt undlader at vurdere, hvordan slægt blev opfattet i middelalderen. Det betyder, at læseren nemt kommer til at lægge en moderne slægtsdefinition ned over den middelalderlige slægt. Forfatternes imponerende arbejde med at dokumentere, hvor slægtens medlemmer havde jordbesiddelser på Sjælland, illustreres på bedste måde med et kort for hver slægtsgren. Man taber imidlertid pusten, når de forsøger at definere størrelsen på de enkelte Hviders gods- ejendom ved at bruge matrikelkort og gårdstørrelser fra det 17. århundredes slutning som omregningsfaktor. Regnestykkerne bliver meget indviklede og usikkerheden er så høj, at kategorierne "rig", "meget rig" og "ekstremt rig" ville være lige så illustrative.

Kritikken til trods er bogen anbefalsesværdig, især for den middelalderinteresserede læser, der fascineres af et anderledes perspektiv, hvor historien fortælles ud fra en slægts medlemmer.

Helle Sørensen

Godt begyndt er halvt fuldendt!

Af Peter Andreas Toft, stud. mag., Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet.

Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid, Stenalder, 13.000-2.000 f.Kr.*, 2001, Gyldendal, 619 s., 499 kr. og Jørgen Jensen: *Danmarks Oldtid, Bronzealder, 2.000-500 f.Kr.*, 2002, Gyldendal, 611 s., 499 kr.

Med sine to første bind i serien *Danmarks Oldtid* indskriver Jørgen Jensen, museumsinspektør på Nationalmuseet, sig i en dansk tradition for at skrive populære videnskabelige, men meget grundige fremstillinger om hele oldtidens historie til brug for enhver. Dermed tager Jørgen Jensen plads mellem så berømte arkæologer som J.A. Worsaae, Sophus Müller og Johannes Brøndsted, som alle forsøgte at løse den på forhånd næsten umulige opgave at skrive en på en gang kortfattet og detaljeret oldtidshistorie, som kan læses og forstås af alle, baseret på den nyeste vi-

den. Denne plads fylder Jørgen Jensen til fulde ud.

Trods traditionen er Jørgen Jensens *Danmarks Oldtid* på mange måder en ny oldtidshistorie. Ikke blot er der siden forgængeren Johannes Brøndsteds værk af samme navn fra 1957 kommet mange nye fund til, som har ændret forståelsen af vores oldtidshistorie. Det generelle historiesyn er også ændret markant. Ændringer i teknologi, samfund eller religion er ikke set som resultat af indvandrende stammer fra syd eller øst eller kampen med en foranderlig natur eller et ditto klima, men som kulturimpulser fra resten af Europa iagttaget, optaget og transformeret af mennesker i sten- eller bronzealderens Danmark. Disse mennesker opfattes som aktive bærere og skabere af materiel kultur i en stadig interaktion med det gennem oldtiden mere og mere kultiverede

landskab. Mennesket er hos Jørgen Jensen ikke blot en omvandrende mavesæk, men har ånd.

Første bind af de fire i serien *Danmarks Oldtid* dækker tiden fra 13.000-2.000 f.Kr. og dermed de tidligste menneskelige frembringelser fundet i Danmark, tiden som rensdyrjægere, jæger-fisker-samlere i skoven og senere ved kysten, samt hele bondestenalderen fra dens spæde begyndelse til de første forsøg på bronzestøbning. Andet Bind fremstiller perioden 2.000-500 f.Kr., som dækker hele bronzealderen fra den første spæde brug af bronze til fremstilling af smykker og redskaber til den første introduktion af skærende redskaber af jern. Seriens to resterende bind vil omhandle jernalderen og vikingetiden. Men godt begyndt er halvt fuldendt.

Jørgen Jensens fantastiske fortælleevne er sikkert kendt af mange fra tidligere værker som bind i Sesams Danmarkshistorie, Politikens og Gyldendals Danmarkshistorie, *Nordens guld*, *Thomsens museum* og senest *Manden i kisten* om de danske egekistebegravelser fra bronzealderen. Med serien *Danmarks Oldtid* når Jensens fortælleevne sit foreløbige højdepunkt. Man kan som læser kun sidde fængslet, mens den danske oldtid folder sig ud foran en. Undervejs foretager Jensen flere "tidsrejser" til bestemte landskaber, steder eller situationer i oldtidshistorien, der får en til at føle, at man nærmest er aktivt tilstede i forhistorien. Fortællingen er præget af et fantastisk overblik over den nyeste viden ikke blot om udviklingen i det danske og sydsandinaviske område, men også om kulturudviklingen i resten af Europa, som der bestandigt henvises til. Bøgernes faglige niveau er meget højt og er præget af en detaljerigdom, som gør, at bogen også er egnet for studerende og færdiguddannede arkæologer. På trods af bøgernes længde, som vil hindre de fleste i at læse dem i et stræk, er man aldrig ladt helt i stikken som læser. Begge bind er præget af en udpræget henvisen til stof i tidligere og senere kapitler samt hyppige og gode opsummeringer, som hjælper en til at holde tråden gennem de over 600 sider. Det eneste problem med denne enstrengede fortælling er, at den ikke er ideel til at skildre de forskelligartede videnskabelige tolkninger, som i dag også er en del af vor oldtidsforståelse. Enkelte steder kunne man savne at Jørgen Jensen ville glide ud af sin rolle som fortæller og blive en debattør, som tog aktivt stilling til den arkæologiske diskussion, men det ville nok gå meget ud over fortællingen.

Skildringen af den danske oldtid forløber som en ubrudt fortælling om den danske oldtid på tværs af afsnit, kapitler og bind. I løbet af denne fortælling præsterer Jørgen Jensen ikke blot at beskrive de brede udviklingslinier gennem oldtiden, men også centrale fund og nye som gamle lokaliteter, udviklingen i forskellige redskabstyper, udviklingen i samfundsformer samt, hvorledes natur og mennesker gensidigt påvirkede hinanden. Selv principperne for og betydningen af forskellige naturvidenskabelige metoder, som supplerer arkæologernes viden om fortiden, får Jørgen Jensen belyst undervejs. Strukturen er tematisk stringent og velgennemtænkt og støtter værkets intention om at fortælle en historie, snarere end at være et arkæologisk opslagsværk for lokaliteter, perioder og genstandstyper. Den tematiske struktur er på en gang værkets force og dårlige side; den gør værket langt mere interessant og læsværdigt, men gør samtidig at forskellige fænomener fra samme arkæologiske lokalitet adskilles i teksten, hvilket sætter større krav til den læser, som vil vide noget specifikt om f.eks. den undersøiske jægerstenalderboplads ved Tybrind Vig. Stoffet om denne boplads er spredt over afsnit om undersøiske bopladser, om menneskene og om både. Problemet afhjælpes i nogen grad af det meget store emne-, sted- og navneinddelte register bagerst i begge bind.

En usædvanlig detalje for et populærvidenskabeligt værk er den meget detaljerede litteraturliste og det omfattende antal notehenvvisninger. Det er med bogen i hånden muligt at finde vejen til den nyeste viden om alt fra rensdyrenes trækruter, hyttekonstruktioner i jægerstenalderen, genbegravelsesskik i den tidligste bondestenalder til bronzealderens sværdformer. Muligheden er dog gjort lidt besværlig for læseren idet nummereringen for notehenvvisningerne starter forfra for hvert kapitel. Man skal altså bladde tilbage og finde kapiteltitelen og huske den samt notenummeret under frembladringen til henvisningerne bagerst i bogen. Personligt havde jeg foretrukket 4-cifrede notenumre og mindre bladrings, men det er nok en smagssag.

Danmarks Oldtid er et meget smukt og helstøbt værk, hvor også illustrationerne støtter Jørgen Jensens næsten drømmende og gådefulde fortælling. Særligt Kirsten Kleins smukke og diffuse sort/hvide fotografier af det danske kulturlandskab understreger tonen i bogen. Yderligere er bindene forsynet med mange

oldsags- og rekonstruktionstegninger og fotos, der holdes i sort/hvide eller diskrete jordfarvede nuancer plukket med nænsom hånd fra den arkæologiske litteratur. Bøgerne skal også roses for de mange gode kort, som glimrende illustrerer regionale aspekter af den danske oldtid. Den eneste anke omkring illustrationerne er, at der enkelte steder i stenalderbindet er anvendt en meget grovrastet gengivelse af sorthvide genstandsfotografier, som i nogen grad spolere, det visuelle indtryk. Disse skønhedspletter ses heldigvis ikke i bronzealderbindet. Ydermere kan man diskutere om en så fantastisk fortælling ikke havde fortjent nye

rekonstruktionstegninger lavet i en ensartet streg i stedet for det lidt uensartede, men i øvrigt kvalitativt glimrende udvalg.

Til trods for de små og næsten uundgåelige skønhedsfejl er de to første bind om Danmarks oldtid, med sin faglige kvalitet og sin næsten poetiske fortælleform, faglitteratur i ordets bedste betydning. Alle – fra den arkæologiske interesserede til universitetslektoren – bør unde sig den fornøjelse at hengive sig til denne arkæologiske mastodont af et værk. Værket må selv for en mand af Jørgen Jensens talent betegnes som et mesterværk. Forhåbentlig bliver det ikke det sidste.

Peter Andreas Toft

Indholdsfortegnelse 32. årgang

ARTIKLER

- Engberg, Jakob* : Paulus' omvendelse til kristendommen 1: 3
Gjøløff, Anne Katrine: Ecce Home (I-IV) ..
 Bagsiderne
Hansen, Anders Lundt : Runernes undergang .. 2: 3
Henningsen, Peter: Rang og titler klingre skal omkring mit navn som bjælder. Titulaturer, prædikater og patronymer i 1700-tallets Danmark 2: 11
Henningsen, Peter: Helstatens halve historie eller historien om en stat, der vist aldrig har eksisteret. I anledning af et værk om „Firehundredearsnatten's“ historie 3: 30
Iversen, Martin: Et blomstrende historikermiljø på Stenbroen 2: 25
Jørgensen, Kasper Elmquist: Albert Camus og Jean-Paul Sartre. To franske intellektuelle og Algerkrigen 4: 3
Klindt, Maj: Guds sendebud eller visionær videnskabsmand. Historiske konstruktioner af Columbus 1: 14
Langkjær, Michael: Pygmalion og Klio. Myte-

- tænkende selvliv i kontrafaktisk historiskrivning 3: 16
Olsen, Ragna Heyn: „At forene det Nyttige og Fornøjelige med det Videnskabelige“. Flytningen af Astronomisk Observatorium og Botanisk Have 1858-1874 3: 3
Rian, Øystein: Vestfold og Telemark. To regioner i Syd-Norge 1: 22
Rindom, Jan: Tidens Mester. Det mekaniske urs betydning for middelalderens opfattelse af tid 4: 16
Sterll, Michael: En dansk naturvidenskabernes historie 4: 23
Stoklund Marie & Michael Lerche Nielsen: Runernes undergang? En replik 4: 29

ANMELDELSER

- Albrechtsen, Esben m.fl.*: Danmark-Norge 1380-1814 bd. I-IV (Peter Henningsen) 3: 30
Andersen, Palle: Holocaust. Den tyske jødepolitik 1933-1945 (Dorthe Seifert) 3: 46
Balling, Jacob (red.): Kirken og Europa (Jens

Rasmussen)	1: 38
<i>Bekker-Nielsen, Tønnes, Bernard Eric Jensen, Nils Arne Sørensen & Paul Ulf-Møller (red.)</i>	Gads Historie Leksikon (Trine Lassen) 4: 31
<i>Bencard, Mogens (red.):</i> Krydsfelt – Ånd og natur i Guldalderen (Michael Sterll) . 1: 40	
<i>Bonde, Hans: Niels Bukh.</i> En politisk-ideologisk biografi (Anette Warring)	4: 35
<i>Bonderup, Gerda:</i> En kovending – koppevaccinationen og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800 (Søren Bak-Jensen)	1: 39
<i>Christiansen, Palle O.:</i> Lykkemagerne. Gods og greve, forvalter og fester i 1700-tallets verden. (Martin Bork)	3: 40
<i>Dahlberg, Ramus (red.):</i> En Anden Historie. Ni alternative Danmarkshistorier (Anne Katrine Gjerløff)	1: 32
<i>Ekrem, Inger, Lars Boje og Karen Skovgaard-Petersen (red.):</i> Olavslegenden og den latinske historieskrivning i 1100-tallets Norge. (Poul Martin Ploug Pedersen) 1:36	
<i>Floto, Inga:</i> Dødsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600-2000. (Tyge Krogh)	3:38
<i>Frederiksen, Hans Jørgen og Kirsten Kjærulff:</i> Den lyse middelalder (Anthony M. Perron)	1:34
<i>Haffner, Sebastian:</i> En tyskers historie – Erindringer 1914-1933 (Mark Mau) ...	3:44
<i>Halding, Helle og Marianne Johansen:</i> Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægt og Kongemagten i Danmarks Højmiddelalder (Helle Sørensen)	4:42
<i>Helstrup, Søren:</i> Truslen mod Danmark. Regeringen og de militære chefers trusselsopfattelse 1938-40 (Palle Roslyng Jensen) ...	1:46
<i>Hornemann, Jørgen:</i> Danmarks Statsmand. A.P. Bernstorff og hans samtid (Dan H. Andersen)	2: 40
<i>Jensen, Jørgen:</i> Danmarks Oldtid.(Peter Andreas Toft)	4: 44
<i>Jørgensen, Claus Møller og Carsten Tage Nielsen (red.):</i> Historisk analyse – nye teorier og metoder. (Helge Paludan)	2: 33
<i>Kirchhoff, Hans:</i> Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie. (Peter Birkelund)	4: 38
<i>Kirchhoff, Hans, John T. Lauridsen & Aage Trommer (red.):</i> Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940 – 1945 (Kasper Elmquist Jørgensen)	4: 32
<i>Kolstrup, Inger-Lise (red.):</i> Aspekter af dansk klostervæsen i middelalderen. (Henrik Lerdam)	1: 33
<i>Langslet, Lars Roar:</i> Den glemte konge – Christian VIII, Konge af Norge, Konge af Danmark (Niels Clemmensen)	2: 42
<i>Lauridsen, John T.:</i> Samarbejde og modstand. Danmark under den tyske besættelse 1940-45. En bibliografi (Peter Birkelund) .	2: 46
<i>Lund, Allan A. (oversætter):</i> Adam af Bremens krønike (Michael H. Gelting).....	2: 36
<i>Nielsen, Henry og Kjeld Nielsen (red.):</i> Nabo til Nobel. Historien om tretten danske Nobelpriser (AnneKatrine Gjerløff) .	3: 42
<i>Olden-Jørgensen, Sebastian:</i> Til kilderne! Introduktion til historisk kildekritik (Helge Paludan)	2: 33
<i>Rasmussen, Troels:</i> Lederuddannelse og demokrati. En gymnastikhøjskoles historie (Niels Kayser Nielsen)	4: 40
<i>Schultz, Annette Østergaard:</i> Pligtarbejde og lystarbejde. Historie om at bryde veje i Nordvest- og Midtjylland 1842-1855 (Karl-Erik Frandsen)	2: 45
<i>Vogt, Lino:</i> Laug, Slægt og Stat. Den politiske udvikling i Firenze 1281-1295 (Jakob Ingemann Parby)	2: 39
<i>Wheen, Francis:</i> Karl Marx – et liv (Peter Henningsen)	1: 43
<i>Wiell, Stine:</i> Kampen om oldtiden, Der Kamp um die Vorgeschichte(Peter Andreas Toft)	1: 44

Ecce Homo (IV): Balladen om Kajs kranium

Af Anne Katrine Gjerløff, cand.mag., ph.d.stipendiat, Institut for Historie, Københavns Universitet.

Den 5. september 1661 blev en legemstov voksdukke henrettet nedenfor Kong Fredrik III's vinduer. Dukken måtte lade livet som stand-in for adelsmanden Kaj Lykke der var flygtet ud af landet for at undgå straf for at fornærme dronningen. I et brev til sin elskerinde havde Kaj Lykke nemlig sammenlignet hende med dronningen der angiveligt skulle have haft adskillige sidespring med hoffets lakajer. Kaj Lykke var på det tidspunkt en af Danmarks største godsejere, men havde tidligere gjort sig uheldigt bemærket ved bl.a. en fornærmelse mod Christian IV's elskerinde Vibeke Kruse. På trods af Kaj Lykkes rigdom konkluderer *Danmarks Biografisk Leksikon* således at „*Hans erotiske glorie var imidlertid hans eneste*“. Hvilken glorie der end kunne besmykke Kaj Lykkes hoved, som han beholdt indtil sin naturlige død i 1699, skulle det godt 200 år efter få en vigtig rolle i balladen om opdagelsen af neandertalerne.

Da de første fossiler af neandertalere dukkede op fra midten af 1800-tallet var der stærke og delte meninger om dem. En af de største autoriteter i Europa var den tyske patolog Rudolf Virchow, der klart afviste at anerkende knoglerne som levn af en uddød menneskeart. Knoglernes fremmedartede udseende skulle snarere forstås som resultat af sygelige forandringer, og ifølge Virchow kunne eksempler på lignende knogleforandringer sagtens findes i moderne skeletter.

I 1869 var Virchow til antropologkongres i København og det er sandsynligt at det var på dette tidspunkt han stiftede bekendtskab med et hidtil upåagtet kranium der af kringlede veje var endt på det anatomiske museum. Kraniet havde tilhørt ingen ringere end netop Kaj Lykke. I Kajs kranium mente Virchow at kunne finde paralleller til de neandertal-fossiler der dukkede op i nordeuropa i 1800-tallets sidste årtier. Øjenbrynbuernes fremtoning, bagehovedets form og hjernens volumen passede alt sammen med Virchows opfattelse af at fossilerne udelukkende stammede fra stakkels syge individer med unormal knogleudvikling.

I slutningen af 1930'erne fattede et par danske

forskere interesse for sagen. Neandertalerne var da forlængst anerkendt som en forhistorisk menneskeart, og Virchow var blevet forvist til en skurkerolle i antropologiens videnskabshistorie. Statsgeologen Valdemar Nordmann fandt Kajs kranium frem igen, checkede Virchows målinger og argumenter og måtte konkludere at kraniet på ingen måde havde blot overfladisk lighed med et typisk neandertalkranium. Hverken øjenbryn, bagehoved eller hjerne kunne med opfyldelsen af den største fantasi opfattes som neandertalagtigt, og Nordmann undrede sig over, hvad der havde fået den eminente forsker Virchow til at begå en sådan brøler i bestræbelserne på at bevise sin teoris rigtighed.

Virchow var ikke den eneste antropolog der lod ønsketænkning påvirke selv tilsyneladende objektive målinger af hovedskaller. I hans samtid var hjernevolumen et yndet mål for intelligens og antropologerne Samuel Morton og Paul Broca påviste at de „lavere racer“ havde mindre hjerne end de hvide, og at kvinder ligeledes var mindre intelligente end mænd. At også deres målemetoder var præget af ønsketænkning er siden blevet påvist af den nyligt afdøde palæontolog Stephen Jay Gould i bogen *The Mismeasure of Man*.

Hvad studiet af Kaj Lykkes kranium derimod kunne betyde for vurderingen af hans ret uheldige opførsel turde Professor Sophus Bang dog ikke give et bud på i tidsskriftet *Naturens Verden* i 1939. Men han konkluderede at det mest påfaldende ved Kaj Lykkes kranium var at det var abnormt lille: „*Om denne mikrocephali – der i mere udtalte grader medfører idioti – har spillet en rolle for Kaj Lykkes paa flere punkter saa ejendommelige livsførelse, skal jeg lade være usagt. Men jeg mener med bestemthed at kunne udtale, at racebiologisk set frembyder hans kranie end ikke det svageste holdepunkt for tilknytning til præhistoriske menneskeracer.*“. Med formentlig fuldt korrekte ord aflivede Sophus Bang således den ellers ganske muntre mulighed for at dansk renaissance var befolket af neandertalere og at rigsvåbenets vildmænd havde haft en såre naturlig forklaring.

Anne Katrine Gjerløff